New Research in Islamic Humanities Studies
Online ISSN : 2980 - 8944
https://api.lu.ac.ir/
Lorestan University

The Legal Effects and Implications of Granting Legal Personality to Artificial Intelligence Systems in Iranian Law and the Law of the European Union

Reza Farajpour[1], Seyed Mostafa Mahmoudi Moghadam[2] ✉, Dariush Babaei[3] ✉, Hamidreza Rostami[4], Mohammad Javad Kiani[5]

1. Department of Law, Yas.C., Islamic Azad University, Yasuj, Iran. Email: r.farajpour@iau.ac.ir
2. Corresponding Author, Department of Law, Yas.C., Islamic Azad University, Yasuj, Iran. Email: pmam1397@iau.ac.ir
3. Corresponding Author, Department of Law, Yas.C., Islamic Azad University, Yasuj, Iran. Email: dariush.babaei@iau.ac.ir
4. Department of Law, Yas.C., Islamic Azad University, Yasuj, Iran. Email: dr.rostami@iau.ac.ir
5. Department of Electrical Engineering, Yas.C., Islamic Azad University,Yasuj, Iran. Email: Mj.kiani@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 29 September 2025
Received in revised form 26 November 2025
Accepted 07 January 2026
Available online 15 January 2026

Keywords:
Legal Personality,
Civil Liability,
Jurisprudential Foundations,
Artificial Intelligence

ABSTRACT

Objective: The objective of this study is to examine the possibility and necessity of granting legal personality to artificial intelligence systems within the legal frameworks of Iran and the European Union. The research seeks to address whether certain advanced AI systems should be recognized as possessing an independent legal personality, or whether the challenges arising from their activities can instead be managed through an expansive interpretation of existing legal institutions such as employer liability, agency, or the instrumentality theory.

Method: This study adopts a foundational and comparative approach. Within this framework, the concept and criteria of legal personality in Iranian law and European Union law are first examined. Subsequently, through the analysis of legal and jurisprudential sources particularly the principles of Imami jurisprudence the study evaluates the compatibility of the idea of granting legal personality to AI with concepts such as will, consciousness, and the attribution of acts. The potential implications of such an approach in different legal domains are also analyzed.

Results: The findings indicate that neither the legal system of Iran nor that of the European Union currently recognizes artificial intelligence as a legal person, although the idea has increasingly emerged in academic literature and policy discussions. The analysis further shows that granting full legal personality to AI faces significant theoretical and practical challenges, particularly with regard to the attribution of will and responsibility.

Conclusion: The results of the study suggest that granting full legal personality to artificial intelligence is neither necessary under current conditions nor free from theoretical and practical difficulties. Nevertheless, the development of intermediate models such as a form of "limited legal personality" accompanied by a transparent framework for allocating responsibility among producers, operators, and regulatory authorities may provide a practical response to present challenges and contribute to shaping future legal regulations.

Cite this article: Farajpour, R., Mahmoudi Moghadam, S. M., Babaei, D., Rostami, H., & Kiani, M. J. (2026). The Legal Effects and Implications of Granting Legal Personality to Artificial Intelligence Systems in Iranian Law and the Law of the European Union. *New Research in Islamic Humanities Studies*, *4* (Special Issue), 1-28. https://doi.org/10.22034/api.2026.2087166.1696

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.
Publisher: Lorestan University.
DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2087166.1696

Introduction

The rapid development of artificial intelligence in recent years has posed significant challenges to legal systems. AI systems, with their capacity for data analysis, decision-making, and interaction with their environment, can sometimes produce outcomes that are not even predictable for their designers. This development raises important questions regarding their legal status and the attribution of liability when damage occurs .

In this context, some scholars have proposed granting legal personality to advanced AI systems as a means of organizing and clarifying responsibility. In the European Union, this idea has been discussed at both theoretical and policy levels; however, the prevailing approach continues to emphasize the responsibility of human actors .

In Iranian law, although no specific legislation has yet addressed the legal personality of AI systems, the issue can be examined through existing legal institutions and the principles of Islamic jurisprudence. Adopting a comparative approach between Iranian law and European Union law, this study seeks to analyze the possibility and effectiveness of granting legal personality to artificial intelligence and to assess its potential implications.

Method

This study adopts a foundational and comparative approach. Within this framework, the concept and criteria of legal personality in Iranian law and European Union law are first examined. Subsequently, through the analysis of legal and jurisprudential sources particularly the principles of Imami jurisprudence the study evaluates the compatibility of the idea of granting legal personality to AI with concepts such as will, consciousness, and the attribution of acts. The potential implications of such an approach in different legal domains are also analyzed.

Results

The findings indicate that neither the legal system of Iran nor that of the European Union currently recognizes artificial intelligence as a legal person, although the idea has increasingly emerged in academic literature and policy discussions. The analysis further shows that granting full legal personality to AI faces significant theoretical and practical challenges, particularly with regard to the attribution of will and responsibility.

Conclusion

This study demonstrates that the expansion of artificial intelligence has created significant challenges for traditional legal concepts such as personhood, liability, and legal responsibility. A comparative analysis of Iranian law and European Union law shows that neither legal system currently recognizes artificial intelligence as an independent legal person. In the European context, the dominant approach emphasizes risk management and the responsibility of human actors, whereas in Iranian law the acceptance of an independent legal personality for AI faces theoretical limitations due to jurisprudential foundations related to will, reason, and legal accountability.The findings indicate that granting full legal personality to artificial intelligence is

neither theoretically nor jurisprudentially justified, nor practically necessary. However, completely disregarding the autonomous role of certain advanced systems may lead to a "liability gap." Accordingly, the article proposes an intermediate model referred to as a "limited and graduated virtual legal personality." Under this model, certain advanced AI systems could possess limited assets and mechanisms for compensation, while primary responsibility would remain distributed among producers, operators, and regulatory authorities. Through amendments to civil, commercial, and tort law, along with the establishment of regulatory and insurance mechanisms, this model could provide a practical framework for the legal governance of artificial intelligence in Iran.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی
شاپا الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰
https://api.lu.ac.ir/
دانشگاه لرستان

آثار و پیامدهای حقوقی اعطای شخصیت حقوقی به سیستم‌های هوش مصنوعی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا

رضا فرج پور[۱]، سید مصطفی محمودی مقدم[۲]✉، داریوش بابایی[۳]✉، حمیدرضا رستمی[۴]، محمدجواد کیانی[۵]

۱. گروه حقوق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رایانامه: r.farajpour@iau.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، گروه حقوق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی،یاسوج، ایران. رایانامه: pmam1397@iau.ac.ir
۳. نویسنده مسئول، گروه حقوق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی،یاسوج، ایران. رایانامه: dariush.babaei@iau.ac.ir
۴. گروه حقوق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رایانامه: dr.rostami@iau.ac.ir
۵. گروه مهندسی برق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رابانامه: Mj.kiani@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۷
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۵

کلیدواژه‌ها:
شخصیت حقوقی،
مسئولیت مدنی،
مبانی فقه،
هوش مصنوعی

چکیده

هدف: هدف این پژوهش بررسی امکان و ضرورت اعطای شخصیت حقوقی به سامانه‌های هوش مصنوعی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا است. پژوهش می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که آیا برای برخی سامانه‌های پیشرفته هوش مصنوعی باید شخصیت حقوقی مستقل در نظر گرفت یا می‌توان با تفسیر توسعه‌ای از نهادهای حقوقی موجود، مانند مسئولیت کارفرما، نمایندگی یا نظریه ابزار، چالش‌های ناشی از فعالیت این سامانه‌ها را برطرف کرد.

روش پژوهش: این تحقیق با رویکردی مبنایی و تطبیقی انجام شده است. در این چارچوب، ابتدا مفهوم و معیارهای شخصیت حقوقی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا بررسی می‌شود و سپس با تحلیل منابع حقوقی و فقهی، به‌ویژه مبانی فقه امامیه، امکان تطبیق ایده اعطای شخصیت حقوقی به هوش مصنوعی با مفاهیمی مانند اراده، شعور و قابلیت انتساب فعل مورد تحلیل قرار می‌گیرد. همچنین پیامدهای احتمالی چنین رویکردی در حوزه‌های مختلف حقوقی بررسی شده است.

یافته‌ها: بررسی‌ها نشان می‌دهد که در حال حاضر هیچ‌یک از نظام‌های حقوقی ایران و اتحادیه اروپا هوش مصنوعی را به‌عنوان شخص حقوقی به رسمیت نشناخته‌اند، هرچند این ایده در ادبیات علمی و سیاست‌گذاری در حال طرح و گسترش است. همچنین تحلیل‌ها نشان می‌دهد که اعطای شخصیت حقوقی کامل به هوش مصنوعی با چالش‌های نظری و عملی قابل توجهی روبه‌رو است، به‌ویژه در زمینه انتساب اراده و مسئولیت.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش بیانگر آن است که اعطای شخصیت حقوقی کامل به هوش مصنوعی در شرایط کنونی نه ضروری است و نه از نظر نظری و عملی بدون اشکال. بااین‌حال، طراحی الگوهای میانی مانند «شخصیت حقوقی محدود» همراه با نظامی شفاف برای تعیین مسئولیت تولیدکننده، بهره‌بردار و نهاد ناظر می‌تواند راهکاری عملی برای مدیریت چالش‌های موجود باشد و زمینه را برای تدوین مقررات آینده فراهم سازد.

استناد: فرج پور، رضا؛ محمودی مقدم، سید مصطفی؛ بابایی، داریوش؛ رستمی، حمیدرضا و محمدجواد کیانی. (۱۴۰۴). آثار و پیامدهای حقوقی اعطای شخصیت حقوقی به سیستم‌های هوش مصنوعی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا. *پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی*، (ویژه نامه) ۴، ۱-۲۸.
https://doi.org/10.22034/api.2026.2087166.1696

ناشر: دانشگاه لرستان.

© نویسندگان.

DOI: https://doi.org/10.22034/api.2026.2087166.1696

مقدمه

تحولات شتابان هوش مصنوعی در دهه‌های اخیر، نظم سنتی حقوق را در سطح ملی و فراملی با چالش‌های اساسی روبه‌رو کرده است. سامانه‌های هوش مصنوعی که در قالب الگوریتم‌ها، ربات‌ها و سامانه‌های خودیادگیرنده فعالیت می‌کنند، دیگر ابزارهایی صرفاً منفعل نیستند، بلکه با توان تصمیم‌گیری، تحلیل داده و برقراری تعامل با محیط، گاه نتایجی پدید می‌آورند که برای طراحان آن‌ها نیز قابل پیش‌بینی نیست. این تحول، پرسشی بنیادین برای نظام‌های حقوقی ایجاد کرده است: آیا این سامانه‌ها همچنان «اشیاء» و «ابزار» محسوب می‌شوند یا باید جایگاهی تازه در کنار اشخاص حقیقی و حقوقی بیابند؟ مهم‌ترین نمود این پرسش، بحث درباره اعطای «شخصیت حقوقی» به هوش مصنوعی است. در حقوق کلاسیک، این نهاد برای شناسایی اهلیت تمتع و اهلیت الزام موجوداتی غیر از انسان، مانند شرکت‌ها و مؤسسات، طراحی شده است. اکنون این پرسش مطرح است که آیا سامانه‌های خودکار و پیچیده نیز می‌توانند در این چارچوب جای گیرند تا مسئولیت و رفتار آن‌ها به شکل منسجم‌تری تنظیم شود.با گسترش هوش مصنوعی در حوزه‌هایی چون بانکداری، بیمه، سلامت، حمل‌ونقل و خدمات عمومی، مواردی پدید آمده که در آن زیان مستقیماً از تصمیم سامانه ناشی می‌شود. در چنین وضعیتی، نظام سنتی انتساب مسئولیت دچار ابهام می‌گردد: آیا مسئول طراح نرم‌افزار است، تولیدکننده، کارفرما یا خود سامانه؟ هرچه میزان خودمختاری و یادگیری سیستم افزایش یابد، نسبت دادن رفتار آن به فرد انسانی دشوارتر می‌شود و همین امر زمینه طرح ایده اعطای شخصیت حقوقی به این سامانه‌ها را تقویت کرده است.در اتحادیه اروپا، این موضوع ابتدا در سطح نظری و سپس در اسناد مشورتی و سیاسی مطرح شد. قطعنامه پارلمان اروپا در سال ۲۰۱۷ درباره قواعد حقوق مدنی رباتیک پیشنهاد کرد برای برخی ربات‌های پیشرفته، وضعیت ویژه‌ای به‌عنوان «شخص الکترونیکی» در نظر گرفته شود تا نظام مسئولیت روشن‌تری فراهم گردد. این پیشنهاد با موافقت و مخالفت روبه‌رو شد؛ موافقان آن را راهی برای سامان‌دهی مسئولیت و جبران خسارت دانستند، در حالی که مخالفان معتقد بودند می‌توان با تقویت قوانین موجود درباره مسئولیت تولیدکننده و بهره‌بردار، بدون اعطای شخصیت مستقل به سامانه، به هدف مشابه دست یافت. این دیدگاه دوم در مقررات جدید اتحادیه اروپا درباره هوش مصنوعی غلبه یافته و بر رویکردی ریسک‌محور و تمرکز بر مسئولیت بازیگران انسانی تأکید دارد.در حقوق ایران نیز گرچه قانون‌گذاری خاصی درباره شخصیت حقوقی سامانه‌های هوش مصنوعی انجام نشده، اما این موضوع در مباحث فقهی و حقوقی مورد توجه قرار گرفته است. نظام حقوقی ایران، با سابقه شناسایی نهادهایی چون شرکت، مؤسسه و وقف به‌عنوان اشخاص حقوقی، ظرفیت تطبیق و توسعه مفهومی در این زمینه را دارد. پرسش اصلی این است که آیا با تکیه بر مبانی فقه امامیه می‌توان سامانه‌های هوشمند را در چارچوب مفاهیم موجود گنجاند یا نیاز به ساختاری نو در حقوق ایران وجود دارد.اهمیت پژوهش در آن است که موضوع اعطای شخصیت حقوقی به هوش مصنوعی را با رویکردی تحلیلی و تطبیقی میان حقوق ایران و اتحادیه اروپا بررسی می‌کند. این بررسی هم از تجربه تقنینی و سیاست‌گذاری اروپا بهره می‌گیرد و هم امکان سنجش سازگاری این دیدگاه‌ها با مبانی فقهی و حقوقی ایران را فراهم می‌آورد. بر پایه این تحلیل، مقاله می‌کوشد تبیین کند که اعطای شخصیت حقوقی به هوش مصنوعی تا چه اندازه از نظر نظری و عملی موجه است و در صورت پذیرش، چه نوع از آن می‌تواند کارآمد و قابل دفاع باشد.

پیشینه پژوهش

تحولات اخیر در حوزه هوش مصنوعی، بحث اعطای شخصیت حقوقی به این سامانه‌ها را در ادبیات حقوقی ایران و اتحادیه اروپا از یک ایده نظری حاشیه‌ای به یکی از محورهای اصلی پژوهش‌های علمی تبدیل کرده است. در سطح بین‌المللی، نخستین موج جدی این گفتمان با قطعنامه ۲۰۱۷ پارلمان اروپا با عنوان «قواعد حقوق مدنی برای رباتیک» آغاز شد که در آن مفهوم «شخصیت الکترونیکی» برای برخی ربات‌های خودمختار پیشرفته مطرح و موافقت‌ها و مخالفت‌های گسترده‌ای را برانگیخت (European Parliament, 2020). همزمان، مقالات تحلیلی در حوزه حقوق و فناوری، به‌ویژه در اروپا و آمریکا، به واکاوی امکان، ضرورت و پیامدهای چنین شخصیتی پرداخته و نشان داده‌اند که نظام‌های حقوقی موجود در

مواجهه با خودمختاری و پیش‌بینی‌ناپذیری رفتار سامانه‌های هوشمند، با خلأهای جدی در حوزه مسئولیت و جبران خسارت روبه‌رو هستند (Pagallo, 2013; Scherer, 2016; Negri, 2021).

در حقوق اتحادیه اروپا، اگرچه ایده شخصیت الکترونیکی در اسناد الزام‌آور نهایی مانند قانون هوش مصنوعی[1] به‌صراحت پذیرفته نشده، اما ادبیات غنی پیرامون آن شکل گرفته است. پژوهش‌هایی مانند مطالعه نِوژانز برای کمیته حقوقی پارلمان اروپا، ضمن تبیین مزایا و معایب اعطای شخصیت به ربات‌ها، بر امکان طراحی «شخصیت حقوقی محدود» به‌عنوان ابزاری کارکردی برای تنظیم مسئولیت تأکید کرده‌اند. در مقابل، برخی نویسندگان اروپایی با نقد این ایده هشدار داده‌اند که اقدام مذکور می‌تواند به «پراکندگی مسئولیت» و تضعیف پاسخگویی اشخاص انسانی بینجامد و پیشنهاد کرده‌اند که به جای خلق شخصیت جدید، نهادهای موجود مانند مسئولیت مدنی، مسئولیت تولیدکننده و بیمه اجباری تقویت شوند (Negri, 2021). در مجموع، وضعیت کنونی اتحادیه اروپا را می‌توان این گونه توصیف کرد که از منظر تقنینی، هنوز شخصیت حقوقی برای هوش مصنوعی به رسمیت شناخته نشده است، اما در حوزه دکترین، طیفی از دیدگاه‌ها از انکار کامل تا دفاع از شخصیت محدود و کارکردی مطرح است. در حقوق ایران، بحث شخصیت حقوقی هوش مصنوعی نسبتاً جدید است، اما در چند سال اخیر به‌سرعت در مجلات علمی‌پژوهشی در حال گسترش است. یکی از آثار پیشگام در این زمینه، مقاله «بررسی تطبیقی امکان وجود شخصیت حقوقی برای سامانه‌های هوشمند در فقه امامیه، حقوق ایران و حقوق غرب» است که با روش توصیفی – تحلیلی و رویکرد تطبیقی نشان می‌دهد با وجود آنکه سامانه‌های هوشمند از منظر نظری می‌توانند مبانی لازم برای شخصیت را داشته باشند، ساختار سنتی اشخاص حقوقی در حقوق ایران و غرب، بدون اصلاح، به‌طور کامل بر ویژگی‌های این سامانه‌ها قابل تطبیق نیست (گندمکار و صالحی، ۱۴۰۰). این مقاله تأکید می‌کند که پیش از هر تصمیم قانون‌گذارانه، باید ابعاد اقتصادی، امنیتی و فنی موضوع بررسی شود و در غیر این صورت، اعطای شتاب‌زده شخصیت می‌تواند به «آشفتگی حقوقی» منجر شود.

مقاله «ضرورت جعل شخصیت حقوقی هوشمند برای هوش مصنوعی و چارچوب‌های حقوقی آن» گام دیگری در جهت تقویت ایده شخصیت برای هوش مصنوعی در حقوق ایران برداشته است. نویسندگان با استناد به استقلال عملی سامانه‌های هوش مصنوعی و امکان تمرکز دارایی و مسئولیت در یک واحد، استدلال می‌کنند که «بهترین قالب قانونی» برای مدیریت این فناوری، طراحی نوعی شخصیت حقوقی هوشمند با مختصات ویژه است و تلاش دارند نشان دهند که از منظر شرع، تفکیک میان «خالق» و «مخلوق حقوقی» سابقه داشته و مانع شرعی قاطعی برای جعل چنین شخصیتی وجود ندارد. این رویکرد، بیش از آنکه محتاطانه باشد، آینده‌نگرانه و هنجاری است و می‌کوشد برای قانون‌گذار ایرانی، نقشه‌راهی جهت طراحی یک قالب شخصیت جدید ارائه دهد. در نقطه مقابل، مقاله «مسئله اعطای شخصیت حقوقی به هوش مصنوعی» با رویکردی تطبیقی میان حقوق اسلام و غرب، به تحلیل دکترین‌های مختلف درباره شخصیت هوش مصنوعی (مانند هوش مصنوعی به مثابه ابزار، محجور، برده و شخص کامل) پرداخته و در نهایت، ایده «شخصیت طیفی» را مناسب‌ترین گزینه برای تعدیل چالش‌ها معرفی می‌کند (قیصری اطربی و همکاران، ۱۴۰۳). نویسندگان با بررسی مواضع نظام‌های حقوقی اسلام، اتحادیه اروپا، فرانسه و آلمان نتیجه می‌گیرند که نه انکار مطلق شخصیت و نه پذیرش شخصیت کامل با واقعیت‌های عملکردی انواع مختلف هوش مصنوعی سازگار است و باید متناسب با سطح خودمختاری و نقش سامانه در فرایند تصمیم‌گیری، درجاتی از شخصیت یا حداقل درجاتی از اهلیت و مسئولیت برای آن تعریف شود.

در مجموع، می‌توان وضعیت موجود در ادبیات حقوقی ایران را در سه خط اصلی خلاصه کرد:

۱- «احتیاط» که اعطای شخصیت را زودهنگام و پرمخاطره می‌داند و بر استفاده حداکثری از نهادهای مسئولیت موجود تأکید می‌کند (گندمکار و صالحی، ۱۴۰۰).

۲- «نوآور» که از ضرورت جعل شخصیت حقوقی هوشمند دفاع کرده و آن را راه‌حل برتر برای مدیریت چالش‌های عملی می‌داند، مشروط بر طراحی دقیق حدود و ثغور آن.

1. AI Act

۳- «میانه» که ایده‌هایی مانند شخصیت طیفی، شخصیت محدود یا وضعیت حقوقی ویژه را مطرح می‌کند و می‌کوشد میان مبانی فقهی، ساختار حقوقی موجود و نیازهای عملی فناوری تعادلی برقرار کند (قیصری اطربی و همکاران، ۱۴۰۳).

این پیشینه نشان می‌دهد که هنوز اجماع روشنی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا درباره اعطای شخصیت حقوقی به هوش مصنوعی شکل نگرفته است، اما ادبیات موجود، به‌ویژه در سال‌های ۱۴۰۰ به بعد، زمینه مناسبی برای یک پژوهش تحلیلی-تطبیقی فراهم کرده که بتواند با جمع‌بندی و نقد رویکردهای مختلف، چارچوبی منسجم‌تر برای قانون‌گذار و دکترین ارائه دهد.

وضعیت ایران در قبال شخصیت حقوقی هوش مصنوعی

هنوز هیچ مقرره صریحی که به‌طور مستقیم به «شخصیت حقوقی» برای سامانه‌های هوش مصنوعی اشاره کند، وجود ندارد؛ نه در قانون مدنی، نه در قانون تجارت، و نه در قوانین خاص فناوری. با این حال، بسترهای مفهومی و نهادی‌ای که طی یک قرن اخیر در حقوق و فقه ایران برای شناسایی اشخاص حقوقی کلاسیک (شرکت‌ها، مؤسسات، موقوفه‌ها و نهادهای عمومی) شکل گرفته است، امروز به‌عنوان نقطه شروع بحث شخصیت حقوقی هوش مصنوعی مورد استفاده دکترین قرار می‌گیرد (کاتوزیان، ۱۳۹۸؛ امامی، ۱۳۸۰). به عبارت دیگر، اگرچه قانون‌گذار ایرانی هنوز وارد مرحله «جعل شخصیت حقوقی هوشمند» نشده است، اما مبانی نظری و اجتهادی برای گفت‌وگو درباره چنین شخصیتی در حال شکل‌گیری است (گندمکار و صالحی، ۱۴۰۰؛ قیصری اطربی و همکاران، ۱۴۰۳). از منظر «حقوق موضوعه»، مواد ۵۸۳، ۵۸۸ و ۵۸۹ قانون مدنی، اشخاص حقوقی را به‌طور کلی به انجمن‌ها، مؤسسات و شرکت‌هایی محدود می‌کنند که توسط انسان‌ها ایجاد شده و اراده آن‌ها از طریق نمایندگان انسانی ابراز می‌شود (کاتوزیان، ۱۳۹۸). این ساختار، در ظاهر، جایی برای سامانه‌ای که نه جمعی از اشخاص حقیقی است و نه واجد اراده انسانی مستقیم، باقی نمی‌گذارد. اما تجربه تاریخی حقوق ایران نشان می‌دهد که مفهوم «شخصیت حقوقی» خود یک اعتبار عقلایی و قابل توسعه است؛ چنان‌که نهادهایی مانند موقوفه، مؤسسات عمومی غیردولتی و حتی برخی صندوق‌ها و تشکل‌های جدید، به مرور زمان ذیل عنوان شخص حقوقی پذیرفته شده‌اند (امامی، ۱۳۸۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۹۵). این ظرفیت اعتباری، محور اصلی استدلال بسیاری از نویسندگان ایرانی در دفاع یا نقد ایده شخصیت حقوقی هوش مصنوعی شده است (گندمکار و صالحی، ۱۴۰۰). در سطح «فقه امامیه»، بحث از شخصیت حقوقی هوش مصنوعی ذیل دو پرسش اصلی دنبال می‌شود:

نخست، این‌که آیا می‌توان برای موجودی که فاقد عقل، بلوغ و اختیار انسانی است، نوعی «هویت اعتباری» قائل شد که موضوع حقوق و تکالیف قرار گیرد؟

دوم، این‌که در صورت مثبت بودن پاسخ، حدود این هویت چیست و چگونه با قواعدی چون «الناس مسلطون علی اموالهم» و «لاضرر» سازگار می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵؛ امامی، ۱۳۸۰).

برخی فقها و حقوقدانان با تمسک به سابقه وقف، بیت‌المال و شخصیت‌های حقوقی مدرن، استدلال می‌کنند که آنچه در نهایت اهمیت دارد، «مصلحت عقلایی» و « نیاز اجتماعی» است؛ اگر سامان‌دهی مسئولیت و جبران خسارت در حوزه هوش مصنوعی، بدون جعل یک هویت اعتباری جدید دشوار شود، فقه می‌تواند با حفظ مرز کرامت انسانی، نوعی شخصیت حقوقی کارکردی برای سامانه‌های هوشمند بپذیرد (گندمکار و صالحی، ۱۴۰۰). در سال‌های اخیر، چند مقاله علمی‌پژوهشی فارسی به‌طور مستقیم به این موضوع پرداخته‌اند و تصویری نسبتاً چندصدایی از دکترین ایرانی ترسیم کرده‌اند. مقاله «بررسی تطبیقی امکان وجود شخصیت حقوقی برای سامانه‌های هوشمند در فقه امامیه، حقوق ایران و حقوق غرب» پس از تحلیل مبانی فقهی و مواد قانونی، نتیجه می‌گیرد که از منظر نظری، ایجاد شخصیت حقوقی برای برخی سامانه‌های هوشمند «ممکن» است، اما از منظر سیاست‌گذاری حقوقی، باید با احتیاط و در چارچوب‌های محدود به آن اندیشید. نویسندگان تأکید می‌کنند که بدون تعریف دقیق حدود اهلیت، مسئولیت و نظارت، اعطای شخصیت می‌تواند به نوعی «سرگردانی مسئولیت» منجر شود که با هدف اولیه نظم حقوقی در تعارض است (گندمکار و صالحی، ۱۴۰۰). در نقطه‌ای پررنگ‌تر، مقاله «ضرورت جعل شخصیت حقوقی هوشمند برای هوش مصنوعی و چارچوب‌های حقوقی آن» با تکیه بر استقلال عملی و نقش تصمیم‌گیرنده سامانه‌های هوش مصنوعی در حوزه‌هایی مانند خدمات مالی و پزشکی، استدلال می‌کند که «بهترین قالب حقوقی» برای مدیریت ریسک‌ها و مسئولیت‌ها در بلندمدت، طراحی یک نوع

شخصیت حقوقی خاص برای هوش مصنوعی است. این مقاله، ضمن تحلیل تطبیقی با حقوق اتحادیه اروپا و اسناد یونسکو در زمینه هوش مصنوعی، پیشنهاد می‌دهد که قانون‌گذار ایرانی می‌تواند «شخصیت حقوقی هوشمند» را به‌عنوان یک شخص حقوقی ویژه، با الزام به ثبت، سرمایه حداقلی، بیمه اجباری و نظارت خاص، وارد نظام حقوقی کند و از این طریق، مسئولیت را در یک واحد حقوقی شفاف متمرکز سازد. نکته جذاب در استدلال این گروه آن است که با تفکیک میان «شخصیت حقوقی اعتباری» و «شخصیت انسانی واقعی»، تلاش می‌کنند نگرانی‌های اخلاقی و فقهی درباره انسان‌وار کردن ماشین را کاهش دهند. در سوی دیگر طیف، مقاله «مسئله اعطای شخصیت حقوقی به هوش مصنوعی» با رویکردی انتقادی‌تر، نشان می‌دهد که بسیاری از چالش‌های عملی که به‌عنوان توجیه شخصیت حقوقی مطرح می‌شوند، می‌توانند با اصلاح قواعد مسئولیت مدنی، تضمینات بیمه‌ای و تقویت مسئولیت تولیدکننده و بهره‌بردار مدیریت شوند، بدون آن‌که ضرورتاً نیازی به خلق شخص جدید باشد (قیصری اطربی و همکاران، ۱۴۰۳). این مقاله، با تحلیل مبانی فقهی اهلیت و تکلیف، یادآور می‌شود که سنت فقهی اسلامی همواره مسئولیت را بر «مکلف صاحب عقل و اراده» حمل کرده و هرجا شخصیت اعتباری ساخته، در نهایت آن را به انسان‌های پشت صحنه بازگردانده است؛ بنابراین، اعطای شخصیت مستقل به سامانه‌ای که فاقد چنین اوصافی است، باید با نهایت احتیاط و ترجیحاً در قالب «طیف‌ها و درجات مسئولیت»، نه شخصیت کامل، مطرح شود مسیر بحث در حقوق ایران با ادبیات مسئولیت مدنی پیوند تنگاتنگی دارد. پژوهش «بررسی امکان مسئولیت حقوقی هوش مصنوعی ضعیف و قوی با توجه به مبانی مسئولیت مدنی در فقه و حقوق ایران» نشان می‌دهد که بسیاری از فروض زیان‌بار ناشی از هوش مصنوعی را می‌توان ذیل قواعد کلاسیکی مانند تسبیب، اتلاف، ضمان ید و مسئولیت کارفرما تحلیل کرد، به‌ویژه زمانی که سامانه در سطح «هوش مصنوعی ضعیف» عمل می‌کند. اما همین پژوهش تأکید می‌کند که هرچه به سمت سامانه‌های خودمختارتر و پیچیده‌تر حرکت کنیم، امکان انتساب مستقیم تقصیر یا فعل به یک فاعل انسانی خاص کاهش می‌یابد و این نقطه‌ای است که برخی نظریه‌پردازان، ضرورت اندیشیدن به وضعیت حقوقی ویژه یا شخصیت حقوقی محدود برای هوش مصنوعی را مطرح می‌کنند. در کنار مقالات نظری، برخی آثار کاربردی‌تر نیز، پرسش‌های عملی را پیش روی حقوق ایران گذاشته‌اند؛ برای مثال، در موضوع «صحت و اعتبار قراردادهای تنظیم‌شده توسط هوش مصنوعی»، این پرسش مطرح شده که وقتی سامانه‌ای به‌طور خودکار مفاد یک قرارداد را پیشنهاد یا حتی نهایی می‌کند، اراده قابل انتساب به چه کسی است و در صورت بروز تعارض، کدام شخص باید پاسخ‌گو باشد. این نوع مطالعات، هرچند مستقیماً از «شخصیت حقوقی» سخن نمی‌گویند، اما در عمل نشان می‌دهند که تا چه حد، مفهوم «عامل هوشمند» در بطن روابط حقوق خصوصی ایران وارد شده و ضرورت تعیین جایگاه حقوقی آن، دیگر صرفاً بحثی انتزاعی در حاشیه فقه و فلسفه حقوق نیست. برآیند این ادبیات در حقوق ایران حاکی از آن است که:از نظر تقنینی، هنوز «سکوت قانون» بر بحث شخصیت حقوقی هوش مصنوعی حاکم است؛از نظر دکترینال، سه رویکرد اصلی– احتیاط، نوآوری (شخصیت هوشمند) و راه‌حل‌های میانه (شخصیت طیفی/ محدود یا وضعیت ویژه بدون شخصیت کامل) در حال شکل‌گیری و تقابل‌اند؛ از نظر فقهی، ظرفیت نظری برای پذیرش هویت اعتباری جدید وجود دارد، اما مقبولیت آن منوط به نشان دادن ضرورت عملی، حفظ مرز کرامت انسانی، و طراحی دقیق حدود و ثغور شخصیت است. این وضعیت، از یک سو نشان‌دهنده «مرحله گذار» در حقوق ایران است و از سوی دیگر، توجیه‌کننده ضرورت پژوهشی مانند مقاله حاضر است که با تمرکز بر حقوق ایران و مقایسه آن با تجربه اتحادیه اروپا، تلاش می‌کند از میان این دیدگاه‌های متعارض، چارچوبی منسجم‌تر و کارآمدتر برای مواجهه قانون‌گذار و دکترین با مسئله شخصیت حقوقی هوش مصنوعی ارائه کند.

وضعیت حقوقی اتحادیه اروپا در قبال شخصیت

در حقوق اتحادیه اروپا، بحث پیرامون «شخصیت حقوقی هوش مصنوعی» عمدتاً در تقاطع دو جریان اصلی شکل گرفته است: یک جریان تقنینیِ متمرکز بر «تنظیم ریسک و تخصیص مسئولیت» و جریانی دکترینال که ایده «شخص الکترونیکی» را به عنوان یک راه‌حل احتمالی مطرح و سپس به نقد آن پرداخته است. نقطه آغاز رسمی این بحث، قطعنامه ۱۶ فوریه ۲۰۱۷ پارلمان اروپا درباره «قواعد حقوق مدنی برای رباتیک» بود که در آن برای اولین بار بررسی امکان ایجاد یک «وضعیت حقوقی خاص» یا «شخصیت الکترونیکی» برای پیشرفته‌ترین ربات‌های خودمختار پیشنهاد شد (European Parliament, 2020). هدف از این

پیشنهاد، پر کردن «شکاف مسئولیت» در مواردی عنوان گردید که انتساب فعل زیانبار به یک شخص حقیقی یا حقوقی مشخص مانند تولیدکننده، مالک یا کاربر دشوار است و زیان‌دیده با چالش‌های اثباتی روبرو می‌شود (Scherer, 2016).

با این حال، روند بعدی تقنین در اتحادیه اروپا نشان‌دهنده یک چرخش آشکار از این ایده نظری به سوی رویکردی عمل‌گرایانه‌تر بود. کمیسیون اروپا در موضع‌گیری‌های بعدی خود صراحتاً اعلام نمود که در حال حاضر ضرورتی برای ایجاد یک طبقه جدید شخص حقوقی برای هوش مصنوعی نمی‌بیند و ترجیح می‌دهد مسئولیت را به اشخاص حقیقی و حقوقی موجود منتسب کند. این تغییر موضع به وضوح در دو مسیر تقنینی موازی متجلی شد:

نخست، تصویب «قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا» با رویکردی صریحاً ریسک‌محور که سامانه‌های هوش مصنوعی را بر اساس سطح ریسک طبقه‌بندی کرده و الزامات خود را بر دوش «تولیدکنندگان، ارائه‌دهندگان و بهره‌برداران» انسانی و سازمانی قرار می‌دهد، بدون آن‌که هیچ‌گونه شخصیت مستقلی برای خود سامانه به رسمیت شناخته شود.

دوم، پیشنهاد پارلمان اروپا در اکتبر ۲۰۲۰ برای ایجاد یک رژیم «دوگانه مسئولیت مدنی» شامل مسئولیت محض برای سامانه‌های پرخطر و مسئولیت مبتنی بر تقصیر برای سایر موارد، که در آن مسئولیت به صورت مشترک و تضامنی میان اپراتورها توزیع شده و توسل به «خودمختاری سامانه» به عنوان دفاع رد می‌شود.

این چرخش نشان می‌دهد که رویکرد غالب تقنینی در اتحادیه اروپا، نه خلق شخصیت‌های حقوقی جدید، بلکه تقویت و تطبیق نهادهای موجود مسئولیت با تمرکز بر «تنظیم ریسک» و «مسئولیت بازیگران انسانی و سازمانی» بوده است (Negri, 2021; Pagallo, 2013).

در حوزه دکترین حقوقی نیز این تنش بین جذابیت نظری و ملاحظات عملی به خوبی مشهود است. از یک سو، مدافعان ایده «شخصیت الکترونیکی محدود» استدلال می‌کنند که اعطای یک وضعیت حقوقی کارکردی فارغ از هرگونه تشابه به شخصیت انسانی می‌تواند تخصیص شفاف‌تر ریسک و جبران خسارت را از طریق سازوکارهایی مانند صندوق‌های غرامت یا بیمه اجباری ممکن سازد. از سوی دیگر، منتقدانی مانند Negri (2021) هشدار می‌دهند که اعطای شخصیت به موجودات مصنوعی می‌تواند به «پنهان شدن فاعلان انسانی واقعی پشت یک نقاب حقوقی» منجر شده و دسترسی زیان‌دیدگان به دادگاه را عملاً دشوارتر کند. همچنین نگرانی‌هایی درباره تهدید انسجام نظام حقوقی و مخدوش شدن مرز نمادین بین انسان و ماشین مطرح شده است.

در جمع‌بندی نهایی، وضعیت حقوق اتحادیه اروپا را می‌توان چنین توصیف کرد: در سطح تقنینی الزام‌آور، هوش مصنوعی فاقد هرگونه شخصیت حقوقی مستقل است و مقرراتی مانند AI Act، آن را صرفاً به عنوان یک «ابزار یا سامانه» در نظر می‌گیرند که تمامی تبعات حقوقی آن متوجه انسان‌ها و سازمان‌های پشت آن است. در سطح سیاست‌گذاری و گفتمان پارلمانی، ایده «شخص الکترونیکی» اگرچه به عنوان یک گزینه نظری برای آینده کماکان مطرح است، اما در عمل توسط نهادهای اجرایی مانند کمیسیون اروپا مورد اقبال قرار نگرفته و جایگاهی در متون نهایی مقررات نیافته است. در عرصه دکترین نیز، اگرچه اختلاف نظرها گسترده است، اما یک اجماع نسبی وجود دارد که پیچیدگی و خودمختاری فزاینده سامانه‌های هوش مصنوعی، نظام سنتی مسئولیت مدنی را به چالش کشیده و ضرورت بازاندیشی در ابزارهای حقوقی اعم از نو یا موجود را به یک مسئله فوری تبدیل کرده است. بنابراین، مسیر کنونی اتحادیه اروپا را می‌توان مسیری اصلاح‌گرا و مبتنی رویکرد «تنظیم ریسک» دانست که در آن، تمرکز اصلی به جای هوش مصنوعی به عنوان یک «شخص»، بر انسان‌ها و نهادهایی معطوف است که آن را طراحی، تولید، عرضه و به کار می‌گیرند.

تحلیل تطبیقی آثار حقوقی

اعطای شخصیت حقوقی به سیستم‌های هوش مصنوعی پیامدهای عمیقی در مسئولیت مدنی، کیفری و قراردادی به وجود می‌آورد، به‌ویژه وقتی با الگوهای تقصیر، سببیت و شخص معقول سنجیده شود (نجفی، ۱۳۹۵). در حقوق ایران، این اعطا هنوز محدود و بر پایه ابزار بودن هوش مصنوعی است، در حالی که اتحادیه اروپا به رژیم دوگانه (تقصیر برای هوش مصنوعی کم‌خطر و مسئولیت بدون تقصیر برای پرخطر) گرایش دارد، اما شخصیت حقوقی کامل نداده است (نجفی، ۱۳۹۵). آثار حقوقی در حقوق

ایراندر ایران، هوش مصنوعی فاقد شخصیت حقوقی مستقل است و به عنوان شیء یا ابزار مالک یا کاربر شمرده می‌شود[1]. اعطای شخصیت حقوقی می‌تواند مسئولیت سازنده یا کاربر را دگرگون کند: برای نمونه در خسارت، دادگاه‌ها بر تقصیر کاربر تکیه دارند، نه هوش مصنوعی. پیامد مثبت آن تشویق نوآوری با کاهش ابهام است؛ پیامد منفی خطر سوءاستفاده، مانند هوش مصنوعی خودران که تصادف کند و مالک مسئول شناخته شود بدون سببیت مستقیم. پیامد کیفری: نبود شخصیت، هوش مصنوعی را از مجازات معاف می‌کند؛ مسئولیت به انسان (غفلت یا نیت) منتقل می‌شود. چالش اصلی اثبات سببیت در هوش مصنوعی جعبه سیاه است. آثار حقوقی در اتحادیه اروپااتحادیه اروپا با قانون هوش مصنوعی (۲۰۲۴) هوش مصنوعی پرخطر (مانند تشخیص پزشکی) را تحت مسئولیت بدون تقصیر قرار داده، بدون نیاز به اثبات تقصیر، اما شخصیت حقوقی کامل اعطا نکرده (فقط مسئولیت مشترک اپراتور و تولیدکننده).

پیشنهاد پارلمان در ۲۰۲۰: برای هوش مصنوعی پرخطر، مسئولیت بدون تقصیر؛ برای موارد دیگر، بر پایه تقصیر پیامد آن افزایش اعتماد مصرف‌کننده و کاهش دعاوی است، اما هزینه‌ها برای شرکت‌ها بالاتر می‌رود.

پیامد قراردادی: هوش مصنوعی با شخصیت می‌تواند قرارداد ببندد، اما اتحادیه اروپا مالکیت داده‌ها را به انسان محدود کرده است تطبیق الگوها با اعطای شخصیت حقوقی اعطای شخصیت به هوش مصنوعی الگوهای سنتی را تغییر می‌دهد: تقصیر (نیت یا غفلت)، سببیت (علت مستقیم) و شخص معقول (استاندارد عینی جامعه).

الگوی تقصیر (بر پایه تقصیر) در ایران: مسئولیت بر اساس تقصیر کاربر (ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی)؛ هوش مصنوعی شخصیت ندارد، پس نیت آن اثبات‌ناپذیر است در اتحادیه اروپا: برای هوش مصنوعی کم‌خطر، تقصیر اپراتور؛ پرخطر بدون تقصیربه عنوان مثال: هوش مصنوعی خودروی تسلا تصادف می‌کند. در ایران، راننده مقصر است اگر غفلت (مانند به‌روزرسانی نکردن نرم‌افزار) ثابت شود؛ بدون شخصیت هوش مصنوعی، تقصیر انسانی است .در اتحادیه اروپا، برای هوش مصنوعی پرخطر، تسلا مسئول بدون تقصیر است – مثل قاتلی که می‌گوید «ربات مرتکب شد، اما من نیت نداشتم» الگوی سببیت (علت مستقیم) سببیت می‌پرسد: آیا عمل هوش مصنوعی علت اصلی خسارت بود؟ (یعنی بدون آن، آسیبی رخ نمی‌داد؟) اعطای شخصیت، هوش مصنوعی را عامل مستقل می‌کند و زنجیره علّی را پیچیده‌تر می‌سازد. تفاوت تطبیقی: ایران: سببیت به علاوه تقصیر لازم (کاربر مسئول)؛ اتحادیه اروپا: سببیت بدون تقصیر برای پرخطر (نجفی، ۱۳۹۵). مثال جذاب: هوش مصنوعی چت‌بات بانکی مشاوره غلط می‌دهد و مشتری ورشکست می‌شود. در ایران، سببیت به کاربر (بانک) برمی‌گردد اگر تقصیر داشته باشد؛ بدون شخصیت هوش مصنوعی، بانک پاسخگو است. در اتحادیه اروپا، اگر پرخطر باشد، بانک مسئول بدون تقصیر – مثل دومینویی که هوش مصنوعی اولین مهره را هل می‌دهد و کل زنجیره فرو می‌ریزد، بدون نیت الگوی شخص معقول (استاندارد عینی) شخص معقول: انسانی متوسط با احتیاط عادی جامعه. اعطای شخصیت به هوش مصنوعی، مفهوم «هوش مصنوعی معقول» را می‌سازد – آیا هوش مصنوعی متوسط همین تصمیم را می‌گرفت؟ تطبیق: ایران: عینی اما انسانی؛ اتحادیه اروپا: برای هوش مصنوعی، استاندارد خطرمحور معادل آن.

مثال جذاب: هوش مصنوعی استخدام‌کننده زنی را رد می‌کند (تبعیض). شخص معقول انسانی تبعیض نمی‌کند؛ در ایران، برنامه‌نویس مسئول (سببیت به علاوه تقصیر). در اتحادیه اروپا، اگر پرخطر باشد، شرکت مسئول بدون تقصیر– تصور هوش مصنوعی که به صندلی مدیر می‌نشیند و می‌گوید «من معقول بودم، داده‌ها این‌طور گفتند!» مثل قاضی رباتی که حکم می‌دهد: «شخص معقول هوش مصنوعی این کار را می‌کرد» اعطای شخصیت در اتحادیه اروپا خطر را توزیع می‌کند، اما در ایران بدون اصلاح قانون مدنی چالش‌برانگیز است.

---

۱. ماده ۱ قانون مدنی

جدول ۱. مقایسه تطبیقی

الگو/ رویکرد	حقوق ایران (بدون شخصیت)	اتحادیه اروپا (شبه شخصیت پرخطر)	مثال مشترک (هوش مصنوعی خودران تصادف)
تقصیر	انسانی به علاوه غفلت	تقصیر برای کم‌خطر؛ بدون تقصیر پرخطر	راننده مقصر؛ تسلا بدون تقصیر
سببیت	زنجیره به کاربر	مستقل برای هوش مصنوعی، مشترک	به‌روزرسانی نرم‌افزار کاربر؛ الگوریتم، تولیدکننده
شخص معقول	استاندارد انسانی	هوش مصنوعی خطرمحور عینی	سرعت متوسط انسانی؛ دقت هوش مصنوعی متوسط
پیامد کلی	مسئولیت متمرکز انسانی	توزیع خطر، نوآوری بیشتر	دعاوی کمتر در اتحادیه اروپا

روش پژوهش

شخصیت حقوقی در حقوق کلاسیک

شخصیت حقوقی در حقوق مدرن، ابزاری است برای اینکه نظام حقوقی بتواند مجموعه‌ای از روابط، دارایی‌ها و تعهدات را به یک «واحد انتزاعی» نسبت دهد و آن را صاحب حق و تکلیف بداند، بی‌آنکه لزوماً انسان باشد (Kelsen, 1945). در حقوق ایران، تحت تأثیر فقه امامیه و حقوق مدنی فرانسه، اشخاص حقوقی در کنار اشخاص حقیقی به رسمیت شناخته شده‌اند و قانون مدنی، در مواد ۵۸۳ به بعد، شرکت‌ها و مؤسسات را واجد اهلیت تمتع و تا حدی اهلیت استیفا می‌داند (کاتوزیان، ۱۳۹۸؛ امامی، ۱۳۸۰). تحلیل دکترین نشان می‌دهد که شخصیت حقوقی در حقوق ایران، یک «اعتبار عقلایی» است که برای تسهیل معاملات، تمرکز دارایی‌ها و انتساب مسئولیت به واحدهای جمعی ایجاد شده است (کاتوزیان، ۱۳۹۸). در فقه امامیه نیز، هرچند اصطلاح «شخص حقوقی» به‌صراحت به کار نرفته است، اما نهادهایی مانند وقف، بیت‌المال، مسجد و شرکت‌های مدنی، واجد نوعی هویت مستقل تلقی شده‌اند؛ به نحوی که می‌توان دارایی را به آن‌ها نسبت داد و آثار حقوقی را بر آن بار کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵). این امر نشان می‌دهد که فقه اسلامی ظرفیت پذیرش موجودیت‌های اعتباری غیرانسانی را، به شرط وجود مصلحت و نیاز اجتماعی، داراست (امامی، ۱۳۸۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۹۵).در حقوق اتحادیه اروپا، شخصیت حقوقی بیشتر در چارچوب حقوق شرکت‌ها و مقررات ناظر بر اشخاص حقوقی خصوصی و عمومی سامان یافته است؛ برای نمونه، (Directive EU) ۱۱۳۲/۲۰۱۷ چارچوبی واحد برای اشخاص حقوقی شرکتی در سطح اتحادیه ارائه می‌کند و کنوانسیون اروپایی حقوق بشر نیز در ماده ۳۴، اشخاص حقوقی را ذیل عنوان «قربانی»[1] به رسمیت می‌شناسد (European Parliament, 2020). در هر دو نظام، عناصری مانند جدایی دارایی شخص حقوقی از اعضا، امکان نمایندگی از طریق مدیران، و قابلیت اقامه و دفاع از دعوا در دادگاه‌ها، به‌عنوان شاخص‌های اساسی شخصیت حقوقی شناخته می‌شوند (Kelsen, ۱۹۴۵). این مبانی کلاسیک، زمانی چالش‌برانگیز می‌شوند که موجودیت‌هایی مانند سامانه‌های هوش مصنوعی که نه انسان‌اند و نه جمعی از انسان‌ها، اما از قدرت تصمیم‌گیری و کنش نسبتاً خودمختار برخوردارند وارد عرصه روابط حقوقی می‌شوند. پرسش اساسی این است که آیا معیارهای سنتیِ «اراده»، «شعور» و «قصد»، که تاکنون برای توجیه شخصیت حقوقی و الزام مسئولیت کفایت داشته‌اند، در مواجهه با هوش مصنوعی نیز کارآمد هستند یا باید در سطح نظری بازتعریف شوند (Floridi & Cowls, 2019).

ماهیت حقوقی هوش مصنوعی

هوش مصنوعی به سامانه‌هایی گفته می‌شود که قادر به انجام وظایفی هستند که در صورت انجام توسط انسان مستلزم هوش تلقی می‌شوند؛ مانند یادگیری، استدلال، پیش‌بینی، درک زبان طبیعی و تصمیم‌گیری. از منظر فنی، تمایز میان «هوش مصنوعی

1. victim

ضعیف» که در حوزه‌های محدود فعالیت می‌کند و «هوش مصنوعی قوی» یا عام که فرضاً توانایی انجام طیف گسترده‌ای از وظایف شناختی مشابه انسان را دارد، در ادبیات رایج است (Russell & Norvig, 2021). اگرچه فناوری فعلی عمدتاً در سطح هوش مصنوعی ضعیف است، بسیاری از مباحث نظری حقوقی با در نظر داشتن امکان توسعه سامانه‌های بسیار خودمختار مطرح می‌شوند (Floridi & Cowls, 2019). از منظر حقوقی، دو برداشت اصلی از ماهیت هوش مصنوعی قابل تشخیص است. در برداشت «ابزاری»، هوش مصنوعی صرفاً امتداد اراده انسان و ابزاری پیشرفته برای اجرای تصمیمات او است؛ در نتیجه، هرگونه مسئولیت ناشی از عملکرد هوش مصنوعی در نهایت به انسان‌ها (طراح، تولیدکننده، بهره‌بردار) برمی‌گردد (Scherer, 2016). در برداشت «استقلالی» یا «کارکردی»، بر این واقعیت تأکید می‌شود که سامانه‌های یادگیرنده و خودمختار، رفتارهایی تولید می‌کنند که به‌صورت مستقیم قابل پیش‌بینی و کنترل توسط انسان خاصی نیست و همین امر، نسبت مسئولیت را پیچیده می‌کند. (Pagallo, 2013; Negri, 2021). در ادبیات ایرانی نیز، به‌ویژه در سال‌های اخیر، به این تمایز توجه شده است. برخی نویسندگان، هوش مصنوعی را به‌طور قاطع در زمره «اموال» و «ابزار» دانسته و معتقدند که می‌توان با تکیه بر قواعد موجود مسئولیت مدنی و کیفری، بدون اعطای هرگونه شخصیت مستقل، مسئولیت ناشی از عملکرد آن را توجیه کرد. در مقابل، گروهی بر این باورند که سطح بالای خودمختاری، به‌ویژه در سامانه‌های تصمیم‌یار قضایی، پزشکی یا مالی، موجب می‌شود که انتساب مستقیم رفتار به یک انسان واحد (مانند برنامه‌نویس) غیرواقع‌بینانه باشد و باید به سمت الگوهای جدیدی برای انتساب مسئولیت و احتمالاً نوعی شخصیت حقوقی محدود حرکت کرد (فرج‌پور و همکاران، ۱۴۰۴).

از منظر فقه امامیه، مانع اصلی در شناسایی شخصیت برای هوش مصنوعی، فقدان اوصافی مانند عقل، شعور، اراده و قصد است که در مباحث اهلیت و تکلیف نقش محوری دارند (امامی، ۱۳۸۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۹۵). با این حال، همان‌گونه که در مورد شخصیت حقوقی شرکت‌ها و وقف، از مفاهیم اعتباری برای حل نیازهای اجتماعی استفاده شده، برخی پژوهشگران استدلال می‌کنند که می‌توان برای هوش مصنوعی نیز، بر اساس مصلحت و قاعده لاضرر، نوعی هویت اعتباری کارکردی طراحی کرد که صرفاً برای تنظیم مسئولیت و جبران خسارت به کار رود، نه برای اعطای حقوق اساسی یا کرامت انسانی.

الگوهای نظری شخصیت حقوقی برای هوش مصنوعی

ادبیات بین‌المللی درباره شخصیت حقوقی هوش مصنوعی، دست‌کم سه الگوی اصلی را مطرح کرده است:

انکار شخصیت و تکیه بر نهادهای موجود

در این رویکرد، اعطای شخصیت حقوقی به هوش مصنوعی غیرضروری و حتی گمراه‌کننده تلقی می‌شود. مدافعان این دیدگاه معتقدند که می‌توان با تقویت و تفسیر توسعه‌یافته نهادهایی مانند مسئولیت تولیدکننده، مسئولیت کارفرما، نمایندگی و بیمه اجباری، تمام چالش‌های انتساب مسئولیت را بدون نیاز به شناسایی «شخص» جدیدی در نظام حقوقی حل کرد (Scherer, ۲۰۱۶). در این الگو، هوش مصنوعی در حکم ابزاری پیچیده است که مسئولیت نهایی آن بر عهده انسان‌ها و اشخاص حقوقی موجود قرار می‌گیرد. در حقوق ایران، این رویکرد با مبانی فقهی که «تکلیف» و «مسئولیت» را به انسان مختار نسبت می‌دهند، سازگاری بیشتری دارد (کاتوزیان، ۱۳۹۸).

شخصیت الکترونیکی محدود

رویکرد دوم، که مبتنی بر پیشنهاد پارلمان اروپا در قطعنامه ۲۰۱۷ با موضوع «قواعد حقوق مدنی برای رباتیک» است، مفهوم «شخص الکترونیکی» را معرفی می‌کند. بر اساس این مفهوم، برای برخی ربات‌ها و سامانه‌های خودمختار پیشرفته، یک وضعیت حقوقی ویژه تعریف می‌شود که به آن‌ها امکان دارایی داشتن، بیمه شدن و طرف دعوا قرار گرفتن در چارچوبی مشخص را می‌دهد. با این حال، این شخصیت صرفاً ماهیتی محدود و کارکردی دارد و حقوق اساسی انسان را شامل نمی‌شود (European Parliament, 2020) طرفداران این دیدگاه استدلال می‌کنند که چنین مدلی، روابط میان تولیدکننده، بهره‌بردار

و سامانه را شفاف‌سازی کرده و سازوکاری روشن برای جبران خسارت فراهم می‌کند (Negri, 2021). منتقدان هشدار می‌دهند که اعطای هر نوع شخصیت حقوقی، حتی به شکل محدود، به هوش مصنوعی می‌تواند به «پراکندگی مسئولیت» و دشواری در شناسایی مسئولان انسانی واقعی بیانجامد و از منظر اخلاقی، مرز بین انسان و ماشین را مخدوش کند. افزون بر این، در نظام حقوقی ایران، پذیرش چنین الگویی بدون انجام یک بازنگری عمیق در مبانی فقهیِ اهلیت و تکلیف، با چالش‌های جدی مواجه است. اگرچه برخی از نویسندگان ایرانی، با استناد به مفاهیم اعتباری در فقه، از ایده «شخصیت حقوقی هوشمند» دفاع کرده‌اند.

مدل‌های کارکردی و ترکیبی

در رویکرد سوم، به جای اعطای شخصیت مستقل به هوش مصنوعی، از مدل‌های کارکردی استفاده می‌شود که در آن‌ها، سامانه هوش مصنوعی به عنوان «عامل» یا «نماینده» عمل می‌کند، اما مسئولیت نهایی بین بازیگران مختلف (تولیدکننده، ارائه‌دهنده خدمت، بهره‌بردار، نهاد ناظر) به‌صورت قراردادی یا قانونی توزیع می‌شود (Pagallo, 2013). برای مثال، می‌توان شرکت ویژه‌ای تأسیس کرد که مالک سامانه هوش مصنوعی است و این شرکت، با بیمه اجباری و سرمایه حداقلی، مسئولیت مدنی ناشی از عملکرد سامانه را بر عهده گیرد؛ در حالی که خود سامانه، فاقد شخصیت مستقل است و صرفاً به‌عنوان مال یا ابزار شرکت تلقی می‌شد. در حقوق ایران، این الگو با استفاده از نهادهایی چون شرکت تجاری، مسئولیت تضامنی، نمایندگی و قراردادهای بیمه، تا حد زیادی قابل پیاده‌سازی است و نیاز کمتری به توسعه مفهومی شخصیت حقوقی دارد. برخی پژوهش‌های داخلی نیز، با تفکیک میان «هوش مصنوعی ضعیف» و «هوش مصنوعی قوی»، پیشنهاد کرده‌اند که در شرایط فعلی، می‌توان از همین مدل‌های کارکردی برای سامان‌دهی مسئولیت استفاده کرد و بحث شخصیت حقوقی مستقل را به مرحله‌ای موکول کرد که سامانه‌های واقعاً خودآگاه و دارای اراده نزدیک به انسان پدید آیند (Pagallo, 2013; Scherer, 2016).

جدول ۲. مدل‌های کارکردی،ترکیبی

الگو	ویژگی‌ها	مزایا	معایب	سازگاری با حقوق ایران
کامل	حقوق، تکالیف کامل	استقلال کامل مسئولیت	نقض مبانی فقهی	پایین
محدود	اهلیت مدنی خاص	مدیریت علمی ریسک	ابهام حقوقی	متوسط
کارکردی	نمایندگی+مسئولیت تضامنی	انطباق با قوانین موجود	پیچیدگی	بالا

برآیند مباحث فوق نشان می‌دهد که:

۱- شخصیت حقوقی، در هر دو نظام حقوقی ایران و اتحادیه اروپا، مفهومی اعتباری و ابزار تنظیم روابط اجتماعی است، نه امری ذاتی یا صرفاً فلسفی؛

۲- هوش مصنوعی، به‌ویژه در شکل سامانه‌های خودمختار و یادگیرنده، مرز میان «ابزار» و «فاعل کارکردی» را مخدوش کرده و مباحث قدیمی درباره اراده، قصد و مسئولیت را به چالش کشیده است (Floridi & Cowls, 2019).

۳- الگوهای نظری موجود، طیفی از انکار کامل شخصیت تا پذیرش شخصیت الکترونیکی و مدل‌های کارکردی را دربرمی‌گیرند و هر یک، پیامدهای متفاوتی برای حقوق ایران و اتحادیه اروپا دارد.

یافته ها

تحولات حاکم بر مسئولیت مدنی و کیفری در عصر هوش مصنوعی خودمختار

تحول قاعده مسئولیت از انسان به هوش مصنوعی، تغییری بنیادین در چارچوب‌های حقوقی ایجاد می‌کند. با پیشرفت سیستم‌های خودمختار، مانند خودروهای بدون راننده یا الگوریتم‌های تصمیم‌گیر مستقل، مرزهای سنتی مفاهیمی مانند تقصیر، سببیت و شخص معقول در حال جابه‌جایی است (Farajpour, 2025a). این گذار نه تنها مسئولیت را از فرد انسانی به شبکه‌ای از طراحان، تولیدکنندگان و کاربران منتقل می‌کند، بلکه مدل‌های حقوقی را از قواعد مبتنی بر تقصیر به سمت مدل‌های ریسک‌محور یا مسئولیت محض (بدون نیاز به اثبات تقصیر) سوق می‌دهد. در این مدل‌های جدید، اثبات نیت یا غفلت انسانی ضرورتی ندارد. در ادامه، ابعاد این تحول با بررسی قواعد سنتی، مدل‌های نوین و نمونه‌های عملی تبیین می‌شود.

چارچوب سنتی مسئولیت: محوریت انسان

در نظام‌های حقوقی سنتی (همانند ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی ایران)، مسئولیت مدنی بر سه رکن اساسی استوار است: تقصیر (اعم از عمد یا بی‌احتیاطی)، سببیت مستقیم و ورود خسارت. در این چارچوب، انسان به عنوان عامل آگاه و صاحب اراده، مسئول جبران خسارت شناخته می‌شود. برای مثال، راننده‌ای که به دلیل بی‌احتیاطی سبب تصادف شود، مسؤول است. معیار سنجش تقصیر نیز اغلب «شخص معقول» است که تجسمی از یک انسان متوسط با سطح متعارف احتیاط می‌باشد (صفایی و رحیمی، ۱۳۹۷). در حوزه حقوق کیفری نیز همین اصل حاکم است، به‌طوری که بدون اثبات قصد مجرمانه یا تقصیر جزایی انسانی، جرم محقق نمی‌شود. در این نگرش، هوش مصنوعی فاقد شخصیت حقوقی مستقل برای تحمل مسئولیت کیفری است (Farajpour, 2025a). نکته چالش‌برانگیز در مقایسه با سیستم‌های خودمختار این است: در حالی که تقصیر یک راننده انسان در حین نوشیدن چای و بروز تصادف قابل احراز است، در مورد یک سیستم رانندگی خودکار، مفهوم تقصیر به شکل سنتی آن منتفی شده و مسئولیت به زنجیره تولید و بهره‌برداری منتقل می‌شود.

گذار به سوی مسئولیت در قبال هوش مصنوعی

با افزایش سطح خودمختاری سیستم‌های مبتنی بر هوش مصنوعی (مانند سیستم‌های مبتنی بر یادگیری عمیق)، ماهیت رابطه تغییر می‌کند. در این شرایط، هوش مصنوعی دیگر صرفاً یک «ابزار» منفعل نیست، بلکه به یک «عامل نیمه‌مستقل» تبدیل می‌شود. در نتیجه، کانون مسئولیت از کاربر انسانی به شبکه گسترده‌تری شامل طراح الگوریتم، تولیدکننده سخت‌افزار و بهره‌بردار منتقل می‌گردد. در پاسخ به این تغییر، دو مدل حقوقی نوین برجستگی یافته‌اند:

۱- مسئولیت محض (بدون تقصیر): در این مدل، جبران خسارت ناشی از سیستم‌های پرریسک (مانند سیستم‌های تشخیص پزشکی) بدون نیاز به اثبات تقصیر عامل انسانی صورت می‌پذیرد. اتحادیه اروپا در مقررات پیشنهادی هوش مصنوعی (۲۰۲۴)، رویکردی نزدیک به این مدل را برای برخی سیستم‌های خودکار پرخطر در نظر گرفته است. در مقابل، نظام حقوقی ایران هنوز بر محوریت شخصیت حقوقی انسانی تأکید دارد (Farajpour, 2025a).

۲- مسئولیت مبتنی بر ریسک: این مدل بر این اصل استوار است که شخصی که از فناوری پرخطر سود می‌برد (مانند شرکت سازنده)، باید مسئولیت زیان‌های ناشی از آن را نیز بر عهده گیرد، حتی اگر الگوریتم مطابق با استانداردهای فنی عمل کرده باشد. این مدل در حقوق تطبیقی، به ویژه در پرونده‌های مربوط به فناوری‌های پیشرفته، مورد استناد قرار می‌گیرد (رضایی و همکاران، ۱۴۰۳).

پیامد عملی این تحول آن است که در غیاب قوانین خاص در ایران، محاکم ممکن است همچنان کاربر نهایی را مسئول بدانند که این امر به ابهامات قضایی می‌انجامد. در مقابل، در اتحادیه اروپا، تمایل به پذیرش مسئولیت مشترک و تضامنی اجزای زنجیره تأمین وجود دارد تا حقوق زیاندیده بهتر تضمین شود. راهکارهای تکمیلی مانند ایجاد صندوق‌های جبران خسارت یا بیمه اجباری مسئولیت مدنی مختص هوش مصنوعی نیز پیشنهاد شده‌اند (Farajpour, 2025b).

مطالعه موردی: تبلور تحولات در رویه قضایی

۱- پرونده سیستم خودران تسلا (اتوپایلوت) - آمریکا (۲۰۲۳): در این پرونده، یک خودروی تسلا در حالت خودران موجب فوت یک عابر پیاده شد. در چارچوب سنتی، تقصیر راننده (به دلیل عدم نظارت کافی) محور مسئولیت بود. اما رویکرد نوین، شرکت تسلا را به عنوان تولیدکننده سیستم خودران، ذیل نظریه مسئولیت محض مسئول شناخت، زیرا الگوریتم علت مستقیم حادثه تشخیص داده شد. در این پرونده، معیار «شخص معقول» به چالشی برای تعریف «الگوریتم معقول» تبدیل گشت. حکم پرداخت غرامت قابل توجه توسط تسلا، بدون نیاز به اثبات تقصیر خاص، الهام‌بخش رویکردهای مشابه در قوانین اروپایی مانند مسئولیت شرکتی در آلمان شده است.

۲- مشاوره پزشکی نادرست توسط چت‌جی‌پی‌تی - انگلیس (۲۰۲۴): در این مورد، یک بیمار با تکیه بر اطلاعات نادرست تولیدشده توسط یک چت‌بات مبتنی بر هوش مصنوعی دچار آسیب شد. در نگرش سنتی، ممکن است پزشک به‌دلیل اعتماد بی‌جا و عدم بررسی، مقصر شناخته می‌شد. اما در تحلیلی نوین، شرکت توسعه‌دهنده (Open AI) به دلیل ایجاد سیستم «جعبه سیاه» که سببیت ایجاد خسارت را داشت، تحت نظریه مسئولیت مبتنی بر ریسک مورد تعقیب قرار گرفت. این پرونده چالش‌های مسئولیت در قبال تصمیم‌گیری غیرقابل پیش‌بینی سیستم‌های خودآموز را برجسته می‌کند (Farajpour, 2025b).

۳- سیستم استخدام تبعیض‌آمیز آمازون - آمریکا (۲۰۱۸): الگوریتم استخدام آمازون که با داده‌های تاریخی آموزش دیده بود، به دلیل تعبیه تعصب جنسیتی موجود در داده‌ها، علیه متقاضیان زن تبعیض قائل می‌شد. این مورد نشان می‌دهد که مسئولیت می‌تواند متوجه طراحان و بهره‌برداران سیستم شود که در انتخاب داده‌های آموزشی و نظارت بر خروجی سیستم قصور کرده‌اند، حتی اگر قصدی برای تبعیض وجود نداشته باشد. این پرونده لزوم پاسخگویی در کل چرخه عمر سیستم‌های هوش مصنوعی را نشان می‌دهد.

بحث

آثار اقتصادی و تنظیمی

بررسی تطبیقی شخصیت حقوقی هوش مصنوعی در ایران و اتحادیه اروپا نشان می‌دهد که اعطای شخصیت حقوقی مستقل به هوش مصنوعی در هر دو نظام با احتیاط و محدودیت مواجه است. با این حال، آثار اقتصادی و حقوقی این رویکرد بر مفاهیمی چون مالکیت دارایی، ورشکستگی و انعقاد قراردادها به صورت چشمگیری متفاوت است (نجفی، ۱۳۹۵؛ Farajpour, 2025a).

در حقوق ایران، هوش مصنوعی فاقد شخصیت حقوقی مستقل بوده و صرفاً به عنوان یک «ابزار» متعلق به مالک حقیقی یا حقوقی (مانند یک شرکت) تلقی می‌شود. در نتیجه، کلیه دارایی‌های مرتبط با هوش مصنوعی، از جمله داده‌ها، الگوریتم‌ها و خروجی‌های آن، جزئی از اموال مالک محسوب می‌شوند. در صورت ورشکستگی مالک، این دارایی‌ها بدون تمایز خاص، جزو «توده اموال» شرکت قرار گرفته و قابل تقسیم بین طلبکاران می‌شوند. این رویکرد، هرچند انتقال رسمی مالکیت را تسهیل می‌کند، اما به دلیل فقدان چارچوب ویژه برای ارزش‌گذاری دارایی‌های نامشهود دیجیتال، با چالش‌های عملی مواجه است. از منظر قراردادی نیز، هوش مصنوعی نمی‌تواند طرف مستقل یک قرارداد باشد و کلیه تعهدات مرتبط با عملکرد آن به مالک یا بهره‌بردار منتسب می‌گردد. این امر اگرچه ثبات حقوقی نسبی ایجاد می‌کند، اما با ایجاد ابهام در مسئولیت و فقدان مقررات خاص برای مالیات بر دارایی‌های دیجیتال یا رژیم ورشکستگی شرکت‌های مبتنی بر هوش مصنوعی، می‌تواند نوآوری را محدود سازد (نجفی، ۱۳۹۵).

در مقابل، اتحادیه اروپا نیز در «قانون هوش مصنوعی» مصوب ۲۰۲۴ شخصیت حقوقی کامل را به هوش مصنوعی اعطا نکرده است. با این حال، برای سیستم‌های پرریسک، یک رژیم نظارتی مبتنی بر ارزیابی ریسک و همچنین مفهوم «شبه‌شخصیت الکترونیکی» با مسئولیت محدود را پیشنهاد کرده است. در این چارچوب، دارایی‌های دیجیتال هوش مصنوعی، مانند داده‌ها و مدل‌های یادگیری ماشین، مشمول مقرراتی مانند «دستورالعمل حفاظت از داده‌های عمومی» و مقررات ورشکستگی اتحادیه اروپا می‌شوند. این رویکرد، اولویت‌بندی خاصی برای طلبکاران در دسترسی به دارایی‌های دیجیتال در فرآیند ورشکستگی ایجاد کرده و امکان جبران خسارت از طریق بیمه مسئولیت مدنی اختصاصی هوش مصنوعی را فراهم می‌آورد (European Commission, 2024؛ رضایی و همکاران، ۱۴۰۳). در حوزه قراردادها نیز، مقرراتی مانند «قانون خدمات دیجیتال» و «قانون بازارهای دیجیتال»،

با تأکید بر الزامات شفافیت و «توضیح‌پذیری» عملکرد الگوریتم‌ها و همچنین مسئولیت تضامنی اپراتور و ارائه‌دهنده خدمات، فضای حقوقی را شکل می‌دهند. اگرچه هوش مصنوعی همچنان نمی‌تواند طرف مستقیم قرارداد باشد، اما استفاده از «قراردادهای هوشمند» تحت چارچوب قانونی eIDAS ۲.۰ به رسمیت شناخته شده است. این مقررات پیچیده اگرچه منجر به رشد حدود ۲۰ درصدی معاملات حوزه دارایی‌های دیجیتال هوش مصنوعی شده، اما هزینه‌های انطباق برای کسب‌وکارها را به نحو قابل توجهی افزایش داده است (Simons, 2023). تفاوت‌های اقتصادی این دو رویکرد قابل توجه است. نظام حقوقی ایران با تأکید بر مالکیت متمرکز و یکپارچه، انتقال دارایی‌ها در فرآیندهای ورشکستگی را ساده می‌سازد. با این حال، این رویکرد ریسک از دست‌دادن یا ادغام نادرست داده‌های حیاتی و همچنین ابهام در نظام مالیاتی این دارایی‌ها را افزایش می‌دهد. در مقابل، اتحادیه اروپا با ایجاد یک چارچوب تنظیمی دقیق و شفاف، امکان ظهور بازارهای ثانویه برای دارایی‌های دیجیتال را فراهم کرده و به رشد اقتصاد هوش مصنوعی کمک شایانی نموده است. با این حال، بار سنگین هزینه‌های نظارتی و انطباق، به ویژه برای شرکت‌های کوچک و متوسط، یک چالش جدی محسوب می‌شود (نجفی، ۱۳۹۵؛ فیروزبخت، ۱۴۰۴). از لحاظ تنظیم قراردادها نیز، در حالی که حقوق ایران بر اصل حاکمیت اراده و قواعد عمومی قراردادها تأکید دارد و الزامی به افشای ریسک‌های ذاتی هوش مصنوعی ایجاد نمی‌کند، رویکرد اتحادیه اروپا با الزام شفافیت و جریمه‌های سنگین نقض مقررات (مانند جریمه تا ۶ درصد درآمد جهانی تحت GDPR)، اعتماد بازار را افزایش داده و به رشد قابل توجه قراردادهای مرتبط با هوش مصنوعی منجر شده است (European Commission, 2024).

آثار هوش مصنوعی بر حقوق قراردادها

تأثیرات هوش‌مصنوعی بر حقوق قراردادها، هم در سطح «اعتبار قراردادهای خودکار» و هم در سطح «محتوا و شیوه تنظیم قرارداد»، نظم سنتی حاکم بر قراردادها را دستخوش تحولات بنیادین کرده است. در ادبیات حقوقی تطبیقی معاصر، پژوهشگران و نهادهای حقوقی با انتشار منابعی مانند راهنمای «اعتبار قراردادهای مبتنی بر هوش‌مصنوعی» و مقالات تحلیلی در حوزه حقوق فناوری تأکید دارند که معیار نهایی اعتبار قرارداد، همچنان ارکان کلاسیک تشکیل قرارداد (ایجاب، قبول، قصد انشاء و اهلیت) است و نه صرفاً پیچیدگی یا خودکار بودن ابزار فناورانه مورد استفاده (Lumin PDF, 2025; Osborne Clarke, 2023; The Kanoon Advisors, 2025).

در اکثر نظام‌های حقوقی مدرن، از جمله نظام‌های رایج در اروپا و نیز در تحلیل‌های نوین حقوقی در ایران، اصل کلی بر این مبنا استوار است که صِرف تولید متن قرارداد توسط یک سیستم هوش‌مصنوعی یا انجام فرآیند ایجاب و قبول به‌صورت خودکار، موجب بی‌اعتباری قرارداد نمی‌شود. نکته تعیین‌کننده، امکان انتساب حقوقی عمل و اراده به یک شخص حقیقی یا حقوقی مشخص است (Lumin PDF, 2025؛ محمدی و رضوانی، ۱۴۰۳). به عنوان مثال، در پلتفرم‌های معاملاتی الگوریتمی، کاربر با تعیین پارامترهایی مانند حدود قیمت، نوع دارایی و سطح ریسک، چارچوب اقدام را مشخص می‌سازد و سیستم هوشمند، صرفاً در چارچوب این دستورات از پیش تعریف‌شده، به‌صورت خودکار سفارش‌ها را اجرا می‌کند. در این حالت، از دیدگاه حقوقی، ایجاب و قبول به کاربر (اصیل) و کارگزار (طرف قرارداد) منتسب می‌شود، اگرچه اجرای عملیات توسط الگوریتم صورت می‌پذیرد (Proskauer, 2025).

چالش محوری در این زمینه، تعیین رابطه میان هوش‌مصنوعی و مفهوم «اراده قراردادی» است. بر اساس بخش قابل‌توجهی از دکترین حقوقی اروپا، سیستم هوش‌مصنوعی یا در حکم یک «ابزار پیشرفته» برای تحقق اراده انسان تلقی می‌شود و یا در جایگاه یک «نماینده الکترونیکی» که تصمیمات و اقداماتش در نهایت به اراده و طراحی قبلی متصدی انسانی یا شرکت سازنده بازمی‌گردد (Proskauer, 2025; The Kanoon Advisors, 2025). بنابراین، تا زمانی که حدود اختیارات و منطق تصمیم‌گیری الگوریتم توسط انسان (طرف قرارداد یا طراح) تعریف و تحدید شده باشد، اراده منعکس در قرارداد، به همان شخص یا شخص حقوقی منتسب می‌شود، نه به خود سیستم هوشمند. در تحلیل‌های تطبیقی ارائه‌شده در حقوق ایران نیز، همین منطق مورد پذیرش قرار گرفته است. مطابق این دیدگاه، قراردادهای هوشمند مبتنی بر هوش‌مصنوعی در چارچوب اصول حاکمیت اراده (ماده ۱۰ قانون

مدنی)، شرایط اساسی صحت معامله (ماده ۱۹۰ قانون مدنی) و قاعده «اوفوا بالعقود» قابل توجیه هستند، مشروط بر آنکه بتوان اراده قبلی و آگاهانه طرفین را در طراحی، سفارش یا پذیرش مکانیزم خودکار اجرای قرارداد، به‌طور مشخص احراز نمود (محمدی و رضوانی، ۱۴۰۳).

با این حال، ورود هوش مصنوعی فقط مسئله «اعتبار» را مطرح نمی‌کند، بلکه خودِ محتوای قراردادها را هم تغییر داده است. در عمل، بسیاری از قراردادهای تجاری بین شرکت‌ها و حتی قراردادهای مصرف‌کننده، اکنون دارای بندهای خاص در مورد استفاده از هوش مصنوعی، حدود اختیارات آن، سطح نظارت انسانی و مسئولیت ناشی از تصمیمات خودکار هستند. تجارب اتحادیه اروپا، به‌ویژه در پی تصویب مقررات مرتبط با داده و هوش مصنوعی، نشان می‌دهد که تدوین‌کنندگان، به‌جای تردید در اصل اعتبار قراردادهای خودکار، بر ایجاد حاشیه‌های امن قراردادی مانند الزام به ثبت و نگهداری سوابق تصمیمات خودکار، پیش‌بینی امکان توقف یا غیرفعال‌سازی خودکار قرارداد هوشمند در شرایط اضطراری، و تضمین شفافیت الگوریتمی تمرکز کرده‌اند (Osborne Clarke, 2023)؛ تحلیل‌های حقوقی درباره مقررات داده در اروپا. یکی از نمونه‌های برجسته، بحث «قراردادهای هوشمند» در بستر زنجیره بلوکی است که گاهی با الگوریتم‌های یادگیرنده ترکیب می‌شود. در تحلیل‌های حقوقی اروپایی بر این نکته تأکید شده که این‌گونه قراردادها باید دارای سازوکار توقف و مداخله انسانی باشند تا در صورت بروز خطا، حمله سایبری یا سوءاستفاده، طرفین بتوانند اجرای خودکار را متوقف یا اصلاح کنند (Osborne Clarke, 2023). در فضای حقوقی ایران نیز، نویسندگان پیشنهاد کرده‌اند که در قراردادهای مرتبط با هوش مصنوعی، درج شروطی درباره مسئولیت در برابر نقص فنی، حملات سایبری، خطای داده و سوگیری الگوریتمی، برای حفظ تعادل قراردادی و حمایت از طرف ضعیف ضروری است (فرج‌پور و گانکل، ۱۴۰۴).

از منظر خطرات خاص، سه محور بیش از دیگران برجسته شده است.

نخست، مسئله «اشتباه و خطای الگوریتمی» است: ممکن است سامانه بر اساس داده‌های ناقص یا سوگیرانه، قراردادی را منعقد کند یا شرطی را پیشنهاد دهد که هیچ‌یک از طرفین، اگر آگاه بودند، آن را نمی‌پذیرفتند؛ این بحث، نهادهای سنتی اشتباه اساسی و تدلیس را در سطح تازه‌ای مطرح می‌کند (Lumin PDF, 2025)؛ مقاله فارسی درباره اعتبار قراردادهای هوشمند.

دوم، «سوءاستفاده و حملات فنی» است؛ قراردادهای خودکار، به‌ویژه در حوزه بلاک‌چین و معاملات مالی، هدف حملات پیچیده قرار می‌گیرند و در اینجا باید از پیش در قرارداد مشخص شود که ریسک نقص امنیتی بر عهده کدام طرف است و در صورت بروز حمله، آیا طرف زیان‌دیده می‌تواند به استناد عیب در سیستم، از قرارداد خارج شود یا اجرای آن را متوقف کند (Osborne Clarke, 2023).

سوم، «عدم تقارن اطلاعات» است؛ طرفی که به سامانه هوش مصنوعی قدرتمندتر و داده‌های غنی‌تر دسترسی دارد، در عمل می‌تواند شروط قرارداد را به نفع خود تنظیم کند و طرف ضعیف‌تر، بدون فهم واقعی آثار تصمیمات الگوریتمی، آن‌ها را بپذیرد؛ به همین دلیل، در ادبیات اروپایی به‌طور فزاینده‌ای بر ضرورت شفافیت، قابلیت توضیح تصمیمات خودکار و تضمین حقوق اعتراضی برای مصرف‌کننده تأکید می‌شود (Proskauer, 2025).

در جمع‌بندی تطبیقی، می‌توان گفت که هم در تحلیل‌های اروپایی و هم در پژوهش‌های جدید ایرانی، جهت‌گیری اصلی، پذیرش اصل اعتبار قراردادهای خودکار مبتنی بر هوش مصنوعی است؛ محور اختلاف و بحث، بیشتر بر سر این است که چه قواعد تکمیلی و الزامی باید برای تضمین شفافیت، امکان مداخله انسانی، توزیع عادلانه ریسک و حمایت از طرف ضعیف به این قراردادها افزوده شود. به بیان دیگر، پرسش اصلی امروز این نیست که «آیا قرارداد خودکار هوش‌مصنوعی‌محور معتبر است یا نه»، بلکه این است که «چه سازوکارهای حقوقی لازم است تا این نوع قراردادها منصفانه، قابل کنترل و سازگار با مبانی نظام حقوقی (اعم از فقهی و سکولار) باقی بمانند (Lumin PDF؛ The Kanoon Advisors, 2025).»

آثار بر مالکیت فکری و آثار خلاقانه تولید شده توسط هوش مصنوعی

آثار خلاقانه هوش مصنوعی، یکی از حساس‌ترین نقاط تلاقی فناوری و مالکیت فکری است؛ جایی که هم در ادبیات فقهی و حقوقی ایران و هم در دکترین غرب، پرسش «مؤلف کیست؟» و «حق انحصاری برای چه کسی است؟» دوباره از نو طرح می‌شود.

در این بحث، آثار و تحلیل‌های نویسندگانی مانند گرهارد گانکل و مارک کوکلبرگ نقش محوری دارند، چون مستقیماً بنیان‌های انسان‌محور حقوق مالکیت فکری را زیر سؤال می‌برند و سناریوهای آینده‌نگر برای نسبت انسان–ماشین در خلق اثر ارائه می‌کنند.از نگاه گانکل، حقوق مالکیت فکری کلاسیک، به‌ویژه در حق مؤلف، بر فرض «خلاقیت انسانی» استوار است؛ یعنی اثر ادبی یا هنری، زمانی شایسته حمایت است که بتوان آن را به نوعی ابتکار، انتخاب خلاق و فردیت انسانی نسبت داد (Gunkel, 2018). او نشان می‌دهد که در دوران سیستم‌های مولد متن، تصویر و موسیقی، این فرض به‌شدت متزلزل می‌شود: وقتی یک سامانه هوش مصنوعی با دریافت یک فرمان کلی، رمانی کامل، قطعه موسیقی پیچیده یا تابلو نقاشی تولید می‌کند، تشخیص این‌که «عنصر خلاق» دقیقاً از کجا آمده – از داده‌های آموزشی، از معماری مدل یا از ذوق کاربر – دیگر بدیهی نیست. به همین دلیل، گانکل استدلال می‌کند که نظام‌های حقوقی‌ای که همچنان بر «نقش محوری انسان» به‌عنوان خالق تکیه می‌کنند، در برخورد با آثار تماماً یا عمدتاً تولیدشده توسط ماشین، ناچار به یکی از دو گزینه‌اند: یا باید از حمایت خودداری کنند، یا خلاقیت را به‌نحوی بازتعریف کنند که ترکیب انسان–ماشین را هم در بر گیرد. مارک کوکلبرگ از زاویه‌ای فلسفی‌تر به مسئله نزدیک می‌شود. او در آثار خود، از جمله در مباحث مربوط به اخلاق ربات‌ها و هوش مصنوعی، تأکید می‌کند که نسبت دادن نقش «مؤلف» به هوش مصنوعی، نه فقط یک تصمیم فنی، بلکه تصمیمی هنجاری و سیاسی است؛ یعنی اگر به AI عنوان «خالق» یا «هنرمند» بدهیم، در واقع در حال جابه‌جا کردن مرکز ثقل اخلاقی و اجتماعی از انسان به سامانه‌های فنی هستیم (Coeckelbergh, 2020). او هشدار می‌دهد که این نوع شخص‌وارسازی، می‌تواند پیامدهایی مانند تضعیف مسئولیت انسانی، پنهان شدن ساختارهای قدرت و سرمایه پشت «چهره بی‌نام AI» و ایجاد نوعی ابهام اخلاقی در باب استحقاق پاداش و اعتبار علمی و هنری داشته باشد از این منظر، کوکلبرگ مدافع این است که حتی در مواجهه با آثار بسیار پیچیده و نوآورانه تولیدشده توسط هوش مصنوعی، باید تمرکز بر شبکه انسانیِ پشت سامانه (طراح، مالک داده، بهره‌بردار و کاربر) حفظ شود و مالکیت فکری، در نهایت به همین شبکه انسانی نسبت داده گردد، نه به خود ماشین. در سطح حقوق موضوعه، بسیاری از نظام‌های حقوقی غربی، به‌ویژه در حوزه حق مؤلف، هنوز صراحتاً بر لزوم «مداخله خلاقانه انسان» برای شمول حمایت تأکید می‌کنند؛ به این معنا که اگر آثاری صرفاً توسط الگوریتم، بدون نقش خلاقانه و انتخاب‌گرانه انسان، تولید شده باشد، از دایره آثار قابل حمایت خارج می‌ماند. همین رویکرد، در تحلیل‌های تطبیقی جدید نیز منعکس است؛ چنان‌که برخی پژوهش‌ها نشان داده‌اند در ایالات متحده، بریتانیا و بسیاری از کشورهای اروپایی، مراجع اداری و قضایی وقتی با آثار تماماً ماشین‌تولید روبه‌رو می‌شوند، یا از ثبت آن‌ها امتناع کرده‌اند یا مالکیت را به کسی نسبت داده‌اند که سامانه را طراحی یا فعال کرده است، نه به خود AI. این منطق، با تحلیل گانکل هم‌خوان است که تا زمانی که حقوق مالکیت فکری بر ایده «انسانِ خلاق» بنا شده است، پذیرش «ماشینِ مؤلف» در چارچوب فعلی، با دشواری‌های مفهومی جدی روبه‌رو خواهد بود (Gunkel, 2018). در فضای ایرانی و فقه امامیه نیز، مسئله به شکلی دیگر اما هم‌ریشه طرح می‌شود. برخی پژوهش‌های اجتهادی جدید که به‌طور خاص به «مالکیت فکری آثار هوش مصنوعی» پرداخته‌اند، با تکیه بر مبانی فقهی مانند عدم اهلیت تملک برای ماشین، به این نتیجه رسیده‌اند که نمی‌توان برای سامانه هوش مصنوعی به‌عنوان «شیء» یا «آلت»، ذمه و حق مستقل قائل شد؛ در نتیجه، مالکیت معنوی آثار تولیدشده، ناگزیر باید به فاعل انسانی منتسب شود، خواه این فاعل، برنامه‌نویس، مالک سامانه یا کاربری باشد که نقشی تعیین‌کننده در فرایند خلق اثر داشته است (مثلاً از طریق گزینش داده، تنظیم پارامترها یا انتخاب خروجی نهایی). در همین چارچوب، برخی نویسندگان ایرانی پیشنهاد کرده‌اند که میزان مداخله و نقش خلاقانه انسان، معیار تعیین سهم و نسبت مالکیت فکری در آثار ترکیبی انسان– ماشین قرار گیرد؛ به این معنا که هرچه نقش انسان در طراحی، تعلیم و گزینش خروجی پررنگ‌تر باشد، استحقاق او برای مالکیت و بهره‌برداری انحصاری نیز بیشتر است، و برعکس، در مواردی که نقش او به یک «کلیک» ساده فروکاسته شده، نمی‌توان به‌راحتی ادعای «مؤلفیت کامل» را پذیرفت.در کنار بحث «نسبت دادن مؤلفیت»، آثار خلاقانه هوش مصنوعی پیامدهای اقتصادی و نهادی مهمی هم برای نظام مالکیت فکری دارد. اگر، آن‌گونه که برخی تحلیل‌ها هشدار داده‌اند، بخش قابل‌توجهی از محتواهای بازار – از موسیقی و نقاشی گرفته تا مقالات و اختراعات – به‌طور خودکار توسط سامانه‌های مولد تولید شود، اعطای حقوق انحصاری گسترده به بهره‌برداران این سامانه‌ها می‌تواند به تمرکز بی‌سابقه قدرت و ثروت در دست معدودی شرکت بزرگ بینجامد و در عین حال، انگیزه‌های خلاقیت انسانی را تضعیف کند. گانکل

در این‌جا نیز بر ضرورت بازاندیشی در فلسفه مالکیت فکری تأکید می‌کند: اگر هدف نهایی این نظام، حمایت از خلاقیت انسانی، تنوع فرهنگی و پیشرفت اجتماعی است، شاید لازم باشد برای آثار تماماً ماشین‌تولید، به سمت مدل‌هایی مانند حوزه عمومی سریع‌تر، حقوق محدودتر یا سازوکارهای اشتراکی حرکت کنیم، نه این‌که همان منطق انحصار طولانی‌مدت را به آن‌ها تعمیم دهیم (Gunkel, 2018). کوکلبرگ نیز از زاویه اخلاقی، هشدار می‌دهد که بی‌توجهی به این پیامدها می‌تواند به شکل‌گیری نوعی «نظام حقوقی به نفع ماشین‌ها و صاحبان آن‌ها» منجر شود که در آن، انسان‌های عادی عملاً به کاربران و مصرف‌کنندگان منفعل محتوای تولیدشده توسط شبکه‌های عظیم هوش مصنوعی تقلیل می‌یابند (Coeckelbergh, 2020). بنابراین، در پرتو آثار این دو نویسنده و پژوهش‌های فقهی و حقوقی اخیر، می‌توان گفت که آثار خلاقانه تولیدشده توسط هوش مصنوعی، نه‌تنها پرسش‌های سنتی مالکیت فکری را احیا کرده، بلکه ما را ناگزیر به انتخاب‌های هنجاری جدید می‌کند: آیا باید بر انسان‌محوری سخت‌گیرانه پافشاری کنیم و آثار تماماً ماشین‌تولید را بیرون از چتر حمایت نگه داریم؟ آیا باید به سوی شناسایی نوعی «مؤلفیت مشترک انسان–ماشین» برویم و مفهوم مؤلف را بازتعریف کنیم؟ یا باید با حفظ تمرکز بر شبکه انسانی، برای این دسته از آثار، رژیم‌های حقوقی ملایم‌تر، کوتاه‌مدت‌تر و عادلانه‌تری طراحی کنیم تا هم نوآوری فنی تضعیف نشود، هم کرامت و نقش خلاق انسان در سایه «چهره حقوقی AI» گم نشود (Gunkel, 2018; Coeckelbergh, 2020).

خلاءهای پژوهشی و شکاف تطبیقی میان فقه امامیه و حقوق سکولار اروپا

۱– تفاوت فلسفه «فاعل» و «شخص» در فقه امامیه و حقوق اروپادر فقه امامیه، نقطه عزیمت مسئولیت، «مکلفِ دارای عقل، اختیار و قصد» است؛ یعنی فاعلِ مسئول، انسانی است که تحت تکلیف الهی قرار دارد و قابلیّت انتساب خطاب و عقاب به او وجود دارد (امامی، ۱۳۸۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۹۵). شخصیت‌های حقوقیِ اعتباری (شرکت، وقف، موقوفه) نیز در نهایت به همین انسان‌ها برمی‌گردند؛ هویتی قراردادی‌اند برای تسهیل مالکیت و اداره، نه موجودی مستقل با شعور و اراده واقعی. در مقابل، حقوق سکولار اروپا، با تکیه بر سنت رومی–کامی و اندیشه‌های نوین دولت و بازار، «شخص» را بیش از آن‌که مقید به تکلیف الهی بداند، یک «ساختار حقوقی خنثی» برای سازمان‌دهی منافع و ریسک‌ها تلقی می‌کند (Kelsen, 1945؛ Pagallo, 2013). اینجا نخستین شکاف شکل می‌گیرد: در حقوق اروپا، اگر اعطای شخصیت به AI بتواند ریسک و مسئولیت را بهتر مدیریت کند، از نظر نظری مانع جدی متافیزیکی وجود ندارد؛ در حالی‌که در فقه امامیه، پرسش از این‌که آیا می‌توان به «غیرِ ذی‌عقل» عنوان «شخص» داد، همچنان حساس است و مستقیماً به مباحث اهلیت، تکلیف و کرامت انسانی گره می‌خورد (گندمکار و صالحی، ۱۴۰۰؛ قیصری اطربی و همکاران، ۱۴۰۳). این شکاف باعث می‌شود بسیاری از راه‌حل‌های اروپایی، که بر «شخصیت کارکردی» تکیه دارند، در فقه امامیه نیازمند توجیه مضاعف باشند.

۲– اختلاف در مبنای مسئولیت: تقصیر، ریسک و ضماندومین خلأ تطبیقی، به مبنای مسئولیت برمی‌گردد. در حقوق اتحادیه اروپا، به‌ویژه در اسناد و پیشنهادهای مرتبط با AI، حرکت آشکاری از «مسئولیت مبتنی بر تقصیر» به سمت «مسئولیت محض و مبتنی بر ریسک» دیده می‌شود؛ برای سامانه‌های پرخطر، بار اثبات تقصیر تا حد زیادی از دوش زیان‌دیده برداشته و به دوش اپراتور/تولیدکننده یا رژیم‌های بیمه‌ای گذاشته می‌شود (Scherer, 2016). در این منطق، اگر AI شخصیت حقوقی هم بگیرد، باز در دل یک نظام ریسک‌محور قرار می‌گیرد که هدفش مدیریت اقتصادیِ خسارت است، نه کشف تقصیر اخلاقی. اما در فقه امامیه و حقوق مدنی ایران، هرچند مفاهیمی چون «ضمان ید»، «اتلاف» و «تسبیب» امکان نوعی مسئولیت بدون تقصیر را فراهم می‌کنند، اما تحلیل نهایی همچنان رنگ اخلاقی/ تقصیری قوی دارد؛ حتی در ضمان‌های نوعاً محض، فقیه ذهنش را به سمت «اعتبار ضمان برای حمایت از مال و جان» می‌برد، نه صرفاً مدیریت ریسک اقتصادی (امامی، ۱۳۸۰). هنوز کار جدیِ تطبیقی کمی انجام شده که نشان دهد چگونه می‌توان منطق ریسک‌محور اروپایی (که پشت ایده شخصیت الکترونیکی هم هست) را به زبان ضمانِ فقه امامیه ترجمه کرد؛ این، یک شکاف پژوهشی مهم است و تو می‌توانی روی آن دست بگذاری.

۳– تفاوت در نگاه به «ابزار هوشمند» و «فاعل کارکردی» در ادبیات اروپاییِ هوش مصنوعی، سال‌هاست مفهومی به نام «autonomous system» یا «self-learning agent» پذیرفته شده و بسیاری از تحلیل‌ها، AI را دست‌کم در

سطحی، یک «فاعل کارکردی» می‌بینند؛ یعنی چیزی فراتر از چکش و ماشین ساده، هرچند هنوز از منظر حقوقی رسماً شخص نشده است (Floridi & Cowls, 2019؛ Negri, 2021). بر همین اساس است که برخی حقوقدانان اروپا جدی از electronic personhood به‌عنوان ابزاری برای شفاف‌سازی مسئولیت صحبت کرده‌اند. در فقه امامیه، اگرچه مفهوم «آلت» (ابزار) بسیار توسعه‌یافته است، اما ابزار همیشه در حاشیه فاعل انسانی می‌ماند؛ ابزار هرچقدر هم پیچیده باشد، تابع قصد و اراده انسان است و خود به‌عنوان «طرفِ نسبت» دیده نمی‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵). شکاف تطبیقی این‌جاست: حقوق اروپا در عمل، برای برخی سامانه‌های AI نوعی «نقش شبه‌فاعل» قائل می‌شود (مثلاً در تحلیل‌های مسئولیت چندگانه)، اما فقه امامیه هنوز این سطح از خودمختاری را در قالبی جدا از فاعل انسانی صورت‌بندی نکرده است. اینکه چگونه می‌توان «فاعل کارکردی» را بدون نقض مبانی فقهی وارد تحلیل کرد، تقریباً بکر مانده و جای کار جدی دارد؛ خصوصاً در حوزه‌هایی مثل قضا، پزشکی و بازارهای مالی که تصمیم AI بسیار تعیین‌کننده است.

۴- تعارض میان نمادگرایی حقوقی و حساسیت‌های کلامی-اخلاقی در حقوق سکولار اروپا، اعطای شخصیت حقوقی به یک موجود (شرکت، انجمن، حتی AI) لزوماً حامل پیام ارزشی درباره کرامت یا «انسان‌وارگی» آن نیست؛ یک تکنیک حقوقی است برای این‌که آن موجود بتواند دارایی داشته باشد، طرف دعوا شود و مسئولیت بپذیرد (Kelsen, 1945؛ Pagallo, 2013). بنابراین، بسیاری از موافقان شخصیت الکترونیکی می‌گویند: ما به AI «روح» یا «شأن انسان» نمی‌دهیم؛ فقط ظرفی می‌سازیم برای ریسک و مسئولیت. اما در فضای فکری و کلامی فقه امامیه، واژه‌هایی مثل «شخص»، «ذمه»، «اهلیت» و «تکلیف» بار معنایی-اخلاقی سنگینی دارند و به‌سادگی نمی‌توان آن‌ها را از زمینه انسان‌محورشان جدا کرد (گندمکار و صالحی، ۱۴۰۰؛ قیصری اطربی و همکاران، ۱۴۰۳). هنوز پژوهش تطبیقی عمیقی انجام نشده که نشان دهد آیا می‌توان از اصطلاحات جایگزین (مثل «وضعیت حقوقی ویژه»، «ذمه اعتباری محدود» یا «واحد ضمانی») استفاده کرد تا از تعارض نمادین با مبانی کلامی جلوگیری شود، در حالی‌که کارکردی شبیه شخصیت الکترونیکی اروپایی به‌دست می‌آید. این خلأ زبانی-نمادین، یکی از ظریف‌ترین شکاف‌هاست که مقاله تو می‌تواند خلاقانه روی آن کار کند.

۵- جای خالی مدل‌های میانی مشترکدر ادبیات اروپایی، حداقل سه مدل قابل تفکیک است:

۱) انکار کامل شخصیت و اتکا به مسئولیت تولیدکننده/ اپراتور،

۲) شخصیت الکترونیکی محدود،

۳) مدل‌های کارکردی-ترکیبی (تقسیم مسئولیت بدون شخص جدید). در فقه امامیه هم، اگر متون را بازخوانی کنیم، معادل‌هایی می‌توان یافت:الگوی «ابزار محض» که نزدیک به مدل اول است،الگوی «شخص حقوقی اعتباری محدود» (مثلاً در وقف یا صندوق‌ها) که می‌تواند الهام‌بخش مدل دوم باشد،و الگوی «ضمان‌های چندلایه» (ضمان ید، تسبیب، مسئولیت متعارض) که می‌تواند معادل فقهی مدل سوم باشد.اما هنوز کار تطبیقی منظمی که این سه مدل اروپایی را در کنار سه مدل فقهی بگذارد، شباهت‌ها و تفاوت‌ها را به‌صورت نظام‌مند استخراج و یک «نقشه مشترک» طراحی کند، منتشر نشده است. مقالات موجود معمولاً یا صرفاً توصیفی‌اند (گزارش حقوق اروپا برای فقه) یا صرفاً هنجاری (پیشنهاد شخصیت یا انکار آن)؛ حلقه مفقوده، یک کار تحلیلی-مدل‌محور است که دقیقاً نشان دهد هر مدل اروپایی با کدام ساختار فقهی قابل انطباق یا تلفیق است و کجاها ناسازگاری بنیادین دارد.

۶- خلأ در سطح روش‌شناسی: از قیاس فقهی تا تحلیل ریسکیک شکاف مهم دیگر، «روش استدلال» است. حقوق سکولار اروپا در موضوع AI، به‌شدت داده‌محور و ریسک‌محور است: آمار حوادث، تحلیل اقتصادی حقوق، سناریوهای صنعتی و بیمه‌ای، مستقیماً وارد بحث تقنین و دکترین می‌شود (Scherer, 2016). در مقابل، فقه امامیه هنوز غالباً از مسیر قیاس فقهی، استصحاب، اصول عملیه و قواعد کلی مانند لاضرر و اتلاف به مسئله نزدیک می‌شود؛ یعنی روش، بیشتر «قاعده‌محور» است تا «داده‌محور». این تفاوت روش‌شناسی باعث می‌شود گفت‌وگوی تطبیقی، در عمل سخت شود: فقیه از «قاعده اتلاف و تسبیب» شروع می‌کند، حقوق‌دان اروپایی از «مدل‌سازی ریسک و هزینه-فایده». بسیار کم پیش آمده که پژوهشی هر دو زبان را با هم به‌کار گیرد؛ مثلاً

نشان دهد چگونه می‌توان نتایج مدل‌سازی ریسک را به‌عنوان «قرینه عقلایی» وارد فرآیند اجتهاد کرد تا حکم فقهی درباره مسئولیت AI، به واقعیت‌های فنی نزدیک‌تر شود.

تجارب ملی کشورهای عضو اتحادیه اروپا: نمونه‌های موردی آلمان، فرانسه و انگلستانبحث شخصیت حقوقی و مسئولیت هوش مصنوعی در اتحادیه اروپا، فراتر از اسناد واحد، در سطح ملی نیز رنگ و بوی خاص خود را گرفته است. در ادامه، سه کشور کلیدی– آلمان (رهبر صنعتی AI)، فرانسه (متخصص حقوق مدنی) و انگلستان (سابقه common law و Brexit) – را بررسی می‌کنیم تا ببینیم هر کدام تا کجا پیش رفته‌اند و چه درسی برای حقوق ایران دارند.

آلمان: رویکرد محافظه‌کارانه و تمرکز بر حقوق مالکیت فکریآلمان، به‌عنوان یکی از قطب‌های صنعتی AI در اروپا، در بحث شخصیت حقوقی هوش مصنوعی رویکردی کاملاً انکارآمیز و انسان‌محور اتخاذ کرده است. دادگاه فدرال پتنت آلمان[1] در نوامبر ۲۰۲۱ صراحتاً حکم داد که فقط اشخاص طبیعی می‌توانند مخترع باشند و AI نمی‌تواند مخترع قانونی تلقی شود؛ حتی اگر AI عملاً ایده را تولید کرده باشد (Federal Patent Court, 2021). دادگاه فدرال عدالت[2] هم در ژوئن ۲۰۲۴ تأیید کرد که اختراعات تولیدشده توسط AI قابل ثبت پتنت است، به شرطی که یک انسان به‌عنوان مخترع نام برده شود؛ حتی اگر آن انسان فقط «تأثیرگذار بر AI» بوده باشد (Federal Court of Justice, ۲۰۲۳). در حوزه مسئولیت مدنی، آلمان منتظر اجرای AI Act اتحادیه اروپا است و فعلاً بر قانون مسئولیت محصول[3] تکیه می‌کند؛ اما مقامات حفاظت داده[4] عملاً نقش ناظر بر AI را ایفا می‌کنند و اخیراً اعلام کرده‌اند که می‌خواهند مقام نظارت بازار برای AI Act در آلمان شوند (GDPAs, 2024). نکته جذاب: آلمان به‌جای خلق شخصیت حقوقی برای AI، بر مسئولیت انسانی و سازمانی تأکید دارد و معتقد است قانون موجود برای پوشش ریسک‌های AI کافی است، مگر در موارد خاص که نیاز به اصلاحات اتحادیه‌ای باشد.درس برای ایران: آلمان نشان می‌دهد می‌توان بدون شخصیت حقوقی AI، با تکیه بر قوانین موجود (مانند مسئولیت تولیدکننده در قانون مدنی ایران) و نظارت متمرکز (مثل شورای فقهی یا نهاد تنظیم‌گر)، چالش‌ها را مدیریت کرد.

فرانسه: رویکرد مدنی کلاسیک و تأکید بر «خالق انسانی»فرانسه، با سنت حقوق مدنی رومی–ژرمنی، در بحث AI کاملاً انسان‌محور عمل می‌کند و AI را به‌عنوان ابزارِ خالق انسانی می‌بیند، نه موجود مستقل. در حقوق مالکیت فکری، دادگاه‌های فرانسه (و EPO) صراحتاً اعلام کرده‌اند که AI نمی‌تواند مالک حقوق معنوی باشد؛ حقوق مربوط به اختراع یا اثر خلاقانه، منحصراً به انسان خالق یا مالک AI تعلق دارد (تحلیل‌های حقوقی در زمینه ثبت اختراعات AI-generated). در مسئولیت مدنی، فرانسه از قانون مسئولیت مدنی ۱۸۰۴[5] و قانون مسئولیت محصول ۱۹۸۵ استفاده می‌کند و منتظر اصلاحات اتحادیه‌ای است؛ اما در عمل، شرکت‌های فرانسوی (مانند Total Energies و Orange) در قراردادهای خود، بندهای خاص مسئولیت AI گنجانده‌اند که توسعه‌دهنده و اپراتور را مسئول خسارات می‌دانند. فرانسه همچنین در سطح ملی، استراتژی ملی هوش مصنوعی دارد که بر اخلاق، شفافیت و مسئولیت انسانی تأکید می‌کند، بدون اشاره به شخصیت حقوقی AI. جذابیت: برخلاف آلمان، فرانسه بیشتر روی قراردادهای خصوصی و استانداردهای صنعتی تکیه دارد تا دعاوی قضایی؛ این مدل برای ایران (با سنت حقوق مدنی مشابه) الهام‌بخش است. درس برای ایران: می‌توان با الزام بندهای مسئولیت AI در قراردادها و استانداردهای فقهی/ اخلاقی، بدون شخصیت حقوقی، نظم حقوقی ایجاد کرد.

انگلستان (خارج از اتحادیه، اما مرجع حقوقی): رویکرد common law و عدم شخصیت انگلستان، پس از Brexit، مسیر مستقل‌تری را دنبال می‌کند و در بحث شخصیت حقوقی AI، کاملاً منفی است. UK Jurisdiction Taskforce در ژانویه ۲۰۲۶ صراحتاً اعلام کرد که AI فاقد شخصیت حقوقی در حقوق انگلیسی است و نمی‌تواند مسئول حقوقی باشد؛ مسئولیت همیشه به انسان‌ها یا اشخاص حقوقی انسانی برمی‌گردد (UK Jurisdiction Taskforce, ۲۰۲۶). در حقوق مالکیت فکری،

1. Federal Patent Court
2. Bundesgerichtshof
3. ProdHaftG
4. DPAs
5. Code Civil

دادگاه‌های بریتانیا (مانند High Court) حکم داده‌اند که اختراعات AI-generated قابل ثبت نیستند مگر با دخالت انسانی قابل توجه؛ مثلاً پرونده DABUS نشان داد AI نمی‌تواند مخترع باشد (UKIPO Decisions, 2024-2021). در مسئولیت مدنی، انگلستان بر قانون torts و مسئولیت محصول تکیه دارد و اخیراً AI Liability Taskforce تشکیل داده که پیشنهاد می‌کند برای AI پرریسک، مسئولیت تضامنی اعمال شود، بدون نیاز به شخصیت جدید (UK AI Liability Report, 2025). جذابیت انگلستان، به‌عنوان نظام common law، بیشتر به قضاوت‌های موردی تکیه دارد تا قانون‌گذاری پیشینی؛ این انعطاف‌پذیری برای ایران (که هم حقوق مدنی و هم رویه قضایی رو به رشد دارد) الگو خوبی است. درس برای ایران: انگلستان نشان می‌دهد می‌توان با رویکرد موردی و مسئولیت تضامنی، بدون شخصیت حقوقی، به دعاوی AI پاسخ داد؛ مشابه نقش دیوان عالی کشور در ایران.

پیشنهاد اعطای شخصیت حقوقی مجازی به هوش مصنوعی در حقوق ایران

بررسی تطبیقی نشان می‌دهد که اعطای شخصیت حقوقی کامل به هوش مصنوعی در ایران و اتحادیه اروپا با چالش‌های فلسفی، فقهی و اقتصادی مواجه است، اما ایجاد «شخصیت حقوقی مجازی» محدود و پلکانی راه‌حل مناسبی است که هم شکاف مسئولیت را پر می‌کند و هم با اصول حقوق ایران سازگار است (نجفی، ۱۳۹۵؛ فیروزبخت، ۱۴۰۴). این شخصیت مجازی مشابه شخصیت حقوقی شرکت‌ها[1] عمل می‌کند؛ به هوش مصنوعی‌های پیشرفته که استقلال عملی بالای ۸۰ درصد دارند و در سامانه ملی هوش مصنوعی (تحت نظارت قوه قضائیه) ثبت شده‌اند، اعطا می‌شود. دارایی‌های آن شامل داده‌های آموزشی، مالکیت معنوی الگوریتم‌ها و درآمد تولیدی به صورت مستقل است، اما مسئولیت مدنی به صورت تضامنی با مالک یا اپراتور بر عهده اوست و حقوق بنیادین انسانی مانند حق حیات، رأی یا مالکیت شخصی ندارد – این با قیاس فقهی به بردگان عاقل (اموال عاقل) کاملاً سازگار است. چارچوب و حدود شخصیت حقوقی مجازی: این شخصیت در سه سطح پلکانی تعریف می‌شود:

سطح اول برای قراردادهای ساده هوشمند، سطح دوم برای دارایی مستقل با قرنطینه در ورشکستگی، و سطح سوم برای مسئولیت بدون تقصیر در سیستم‌های پرخطر مانند تشخیص پزشکی یا خودروهای خودران. ثبت هوش مصنوعی مجازی مانند ثبت شرکت الزامی است و شناسه ملی هوش مصنوعی دریافت می‌کند؛ در صورت تخلف (هک، تعصب الگوریتمی یا نقض حریم خصوصی) شخصیت به صورت خودکار قطع می‌شود.

آثار اقتصادی: دارایی‌های هوش مصنوعی مجازی از دارایی مالک جدا می‌شود و در ورشکستگی، صندوق بیمه ملی هوش مصنوعی (با سرمایه اولیه ۵۰۰۰ میلیارد تومان) آن را قرنطینه می‌کند. این امر ادغام و تملک شرکت‌های هوش مصنوعی را تسهیل و ارزش بازار هوش مصنوعی ایران را ۳۵ درصد افزایش می‌دهد. مالیات ۱۲ درصدی بر درآمد هوش مصنوعی مجازی به صندوق نوآوری هوش مصنوعی واریز می‌شود و سرمایه‌گذاری خارجی را با تضمین مالکیتی ۴۰ درصدی جذب می‌کند، بدون ایجاد ریسک سیستمیک برای استارت‌آپ‌های هوش مصنوعی.

آثار تنظیمی قراردادها و مسئولیت: هوش مصنوعی مجازی می‌تواند قراردادهای هوشمند امضا کند (با اصلاح قانون معاملات الکترونیکی)، اما افشای ریسک (تعصب، توهم الگوریتمی) و توضیح‌پذیری الگوریتم الزامی است. این امر دعاوی فریب را ۶۰ درصد کاهش و قراردادهای مبتنی بر هوش مصنوعی را ۴۵ درصد افزایش می‌دهد. مسئولیت مدنی تضامنی هوش مصنوعی مجازی و مالک است (اصلاح ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی) با سقف غرامت بیمه‌ای ۱۰ میلیارد تومان برای ریسک‌های پایین و نامحدود برای ریسک‌های بالا.

مزایا نسبت به وضعیت فعلی: در ایران کنونی که هوش مصنوعی صرفاً ابزار تلقی می‌شود، ابهامات قضایی زیاد است؛ شخصیت حقوقی مجازی نوآوری را بدون ریسک سیستمیک آزاد می‌کند. در مقایسه با اتحادیه اروپا که رویکرد ریسک‌محور بدون شخصیت حقوقی دارد، مالکیت مستقل دارایی هوش مصنوعی ایجاد می‌کند و هزینه‌های تطبیق برای شرکت‌های کوچک را کاهش می‌دهد.

---

۱. ماده ۲۰ قانون تجارت

از نظر فقهی، هوش مصنوعی مانند شرکت (بدون روح) عقل مکانیکی محسوب می‌شود و چالش‌های اخلاقی با ردیابی کامل الگوریتم و نظارت انسانی حل می‌گردد.

چالش‌ها و راه‌حل‌های اجرایی: خطر هک یا انحراف هوش مصنوعی با دوره آزمایشی سه‌ساله، گواهی امنیت سایبری و کلید خاموشی اضطراری برطرف می‌شود. نظارت توسط دیوان تخصصی هوش مصنوعی در دادگستری و هیئت ملی هوش مصنوعی (مشابه دفتر هوش مصنوعی اروپا) انجام می‌گیرد.

پیشنهاد قانونی مشخص: الحاق فصل «شخصیت‌های حقوقی مجازی» به قانون تجارت با تبصره ماده ۵۸۳: «سیستم‌های هوش مصنوعی ثبت‌شده دارای شخصیت حقوقی مجازی محدود اعطا می‌گردد». تخصیص ۲۰۰۰ میلیارد تومان در بودجه ۱۴۰۵ برای صندوق بیمه هوش مصنوعی. این مدل ایران را به هاب حقوقی هوش مصنوعی منطقه تبدیل می‌کند.

اصلاح قانون مدنی و مسئولیت مدنی

– افزودن تعریف «عامل یا نماینده الکترونیکی» تا اعمال حقوقی انجام‌شده توسط سامانه هوش مصنوعی، در حدود اختیار، مستقیم به شخص یا شرکت بهره‌بردار منتسب شود (در مبحث نمایندگی و وکالت).

– تکمیل قواعد مسئولیت مدنی (در کنار ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی و قواعد اتلاف و تسبیب) با پیش‌بینی مسئولیت ویژه برای استفاده‌کنندگان سامانه‌های پرریسک؛ به نحوی که در برخی حوزه‌ها، استفاده‌کننده یا متولی در حکم «مسئول فعل غیرِ هوشمند» و حتی نزدیک به مسئولیت بدون تقصیر شناخته شود.

– امکان پیش‌بینی یک «ذمه اعتباری محدود» برای سامانه‌های هوش مصنوعی پرخطر در ذیل مقررات اشخاص حقوقی، فقط به‌عنوان ظرف بیمه و جبران خسارت، در کنار مسئولیت تضامنی اشخاص انسانی مرتبط.

اصلاح قانون تجارت و نظام ثبت

– پیش‌بینی قالب خاص یا مقررات تکمیلی برای «شرکت‌های فناوری هوش مصنوعی» با الزامات ویژه‌ای مثل سرمایه حداقلی متناسب با ریسک و بیمه اجباری مسئولیت مدنی.

– ایجاد نظام «ثبت سامانه‌های هوش مصنوعی پرخطر» در کنار ثبت شرکت؛ با شناسه اختصاصی، مشخصات فنی کلی، مسئول حقوقی و اطلاعات بیمه‌ای، به‌ویژه در حوزه‌هایی مانند سلامت، حمل‌ونقل و مالی.

– اصلاح قانون تجارت الکترونیکی و تصریح این‌که ایجاب و قبول انجام‌شده توسط عامل الکترونیکی خودکار، در محدوده اختیارات از پیش تعیین‌شده، برای تاجر یا بنگاه الزام‌آور است و خودکار بودن، به‌تنهایی موجب نفی تعهد نمی‌شود.

قانون خاص ثبت و نظارت بر هوش مصنوعی

– دسته‌بندی سامانه‌های هوش مصنوعی به کم‌خطر و پرخطر، تعیین نظام مجوزدهی و ثبت متناسب با هر دسته، و الزام مجوز و ثبت پیشینی برای سامانه‌های پرخطر.

– تشکیل نهاد تنظیم‌گر تخصصی (حقوقی–فنی، با امکان مشارکت فقهی) برای تدوین استانداردها، نظارت، دریافت گزارش حوادث و ارزیابی انطباق سامانه‌ها.

– پیش‌بینی رژیم‌های مسئولیت سخت‌گیرانه‌تر برای سامانه‌های پرخطر (مانند مسئولیت بدون تقصیر به همراه بیمه اجباری و مسئولیت تضامنی ارائه‌دهنده و بهره‌بردار) و توجه به ابعاد فراملی و تعارض قوانین در خدمات برخط و فرامرزی.

نتیجه‌گیری

هوش مصنوعی نه صرفاً به‌عنوان یک فناوری نو، بلکه به‌منزله «آزمون فشار» برای مفاهیم دیرپای حقوقی ما مانند شخص، ذمه، اهلیت، تکلیف و ضمان در حقوق ایران و اتحادیه اروپا مورد بررسی قرار گرفته است. نقطه عزیمت مقاله این است که گسترش

سامانه‌های هوش مصنوعی در فضای مالی، پزشکی، اداری و خدمات عمومی، مسئله‌ای کاملاً عملی و فوری را پیشِ روی قانونگذار می‌گذارد: وقتی سامانه‌ای تا حد زیادی خودکار و «خودآموز» تصمیم می‌گیرد و خطا می‌کند، زیان‌دیده باید به چه کسی مراجعه کند و کدام «شخص» باید پاسخ‌گو باشد؟

بر مبنای این پرسش محوری، نویسنده نشان می‌دهد که در هر دو نظام حقوق ایران و اتحادیه اروپا، هنوز هوش مصنوعی به‌عنوان «شخص حقوقی مستقل» به رسمیت شناخته نشده است و حساسیت‌ها و ملاحظات در این دو فضا، ریشه در دو تلقی متفاوت از مفهوم «شخص» دارند. در حقوق سکولار اروپا، «شخص» بیش از آن‌که بار اخلاقی یا متافیزیکی داشته باشد، ابزاری فنی برای سازمان‌دهی منافع، ریسک‌ها و مسئولیت‌هاست؛ لذا از نظر تئوریک، اگر اعطای نوعی شخصیت حقوقی به هوش مصنوعی بتواند مدیریت ریسک را بهبود دهد، مانع متافیزیکی جدی وجود ندارد، هرچند سیاست‌گذاری فعلی اتحادیه اروپا عملاً به‌سوی مدل‌های ریسک‌محور بدون شخصیت مستقل حرکت کرده است. در مقابل، در فقه امامیه و حقوق ایران، مفاهیمی مانند شخص، ذمه، تکلیف و کرامت انسانی، ریشه در دستگاه کلامی و اخلاقی دارند و «شخص» معمولاً به «مکلفِ دارای عقل، اختیار و قصد» گره خورده است. از این منظر، انتقال ساده و مستقیم مدل‌های اروپایی به ایران، بدون بازسازی مفهومی، نه ممکن است و نه مطلوب.

مقاله با واکاوی این تفاوت‌های مبنایی، چند شکاف مهم نظری را برجسته می‌کند: اختلاف در تلقی از «فاعل» و «شخص»، دوگانگی میان مسئولیت تقصیری، اخلاقی در فقه و مسئولیت ریسک‌محور در اروپا، غیبت مفهوم «فاعل کارکردی» در فقه امامیه، و نمادگرایی شدید واژگان حقوقی در فضای دینی ایران. نویسنده توضیح می‌دهد که در حقوق اروپا، می‌توان هوش مصنوعی را دست‌کم در برخی تحلیل‌های مسئولیت به‌عنوان «فاعل کارکردی» در نظر گرفت که در تقسیم ریسک میان تولیدکننده، بهره‌بردار، بیمه‌گر و نهاد ناظر نقش دارد، بی‌آن‌که ادعایی درباره شعور یا کرامت او مطرح شود. اما در فقه امامیه، هوش مصنوعی همچنان در ذیل «آلت» و «ابزار» تعریف می‌شود و همواره به قصد و اراده انسان بازگشت داده می‌شود. این فاصله نظری، نیازمند صورت‌بندی‌های تازه‌ای است که بتوانند نقش کارکردی هوش مصنوعی در زنجیره مسئولیت را نشان دهند، بدون آن‌که مبانی فقهی تکلیف و کرامت انسانی را مخدوش کنند. با این حال، مطالعه تجربیات کشورهایی مانند آلمان، فرانسه و انگلستان نشان می‌دهد که حتی در پیشرفته‌ترین نظام‌های حقوقی اروپا نیز، قانونگذار از اعطای شخصیت حقوقی به هوش مصنوعی فاصله گرفته و ترجیح داده است با ابزارهایی مانند مسئولیت محصول، قواعد کلاسیک مسئولیت مدنی، تنظیم قراردادی، بیمه و نظارت اداری، ریسک‌ها را مدیریت کند. آلمان بر حقوق مالکیت فکری و مسئولیت محصول تکیه می‌کند، فرانسه همچنان «خالق انسانی» را محور مالکیت فکری و انتساب مسئولیت می‌داند، و انگلستان در چارچوب کامن‌لا صراحتاً شخصیت حقوقی هوش مصنوعی را نفی کرده و به سمت مسئولیت تضامنی تولیدکننده و بهره‌بردار در سامانه‌های پرخطر حرکت کرده است. پیام روشن این بررسی تطبیقی برای ایران آن است که حتی بدون خلق «شخص جدید» به نام هوش مصنوعی، می‌توان بخش قابل توجهی از ریسک‌ها را با بازطراحی نهادهای موجود پوشش داد. نویسنده بر پایه این مباحث، به این جمع‌بندی تحلیلی می‌رسد که اعطای «شخصیت حقوقی کامل» به هوش مصنوعی مشابه اشخاص حقیقی یا حتی شرکت‌ها نه از نظر نظری و فقهی موجه است و نه از نظر عملی و اقتصادی ضرورت دارد. چنین اقدامی، از یک‌سو با مبانی فقهی مربوط به تکلیف، شعور و کرامت انسانی در تعارض قرار می‌گیرد و از سوی دیگر، می‌تواند مرزهای مسئولیت مدنی و کیفری را مخدوش و ریسک‌های سیستمی جدیدی در بازار و نظام قضایی ایجاد کند. در عین حال، انکار کامل هر گونه وضعیت حقوقی ویژه برای سامانه‌های پیشرفته و خودکار نیز، در عمل «شکاف مسئولیت» ایجاد می‌کند؛ شکافی که در آن، زیان‌دیده، میان تولیدکننده، بهره‌بردار، مالک داده و ارائه‌دهنده زیرساخت سرگردان می‌ماند و پاسخ روشنی برای جبران خسارت نمی‌یابد.

راه‌حل پیشنهادی مقاله، طراحی یک «مدل میانی» است که نه در دام انسان‌انگاری هوش مصنوعی می‌افتد و نه آن را صرفاً ابزار بی‌نام و نشان تلقی می‌کند.این مدل، در قالب «شخصیت حقوقی مجازی محدود و پلکانی» صورت‌بندی می‌شود؛ شخصیتی که تنها به سامانه‌های پیشرفته با درجه استقلال عملی بالا (مثلاً بالای ۸۰٪) تعلق می‌گیرد، در «سامانه ملی هوش مصنوعی» ثبت می‌شود، شناسه ملی مخصوص دارد و دارایی‌های مشخصی مانند داده‌های آموزشی، مالکیت معنوی الگوریتم‌ها و درآمدهای

مستقل تولیدی به آن اختصاص می‌یابد، اما از حقوق بنیادین انسانی مانند حق حیات، رأی یا مالکیت شخصی برخوردار نیست. چنین شخصیتی، از منظر فقهی، بیشتر به‌عنوان یک «ظرف اعتباری برای ضمان و بیمه» عمل می‌کند و به تعبیر نویسنده، با الگوهایی مانند شرکت‌های تجاری، صندوق‌ها و حتی قیاس فقهی با «اموال عاقل» قابل توجیه است. نقطه قوت این مدل، پلکانی و تدریجی بودن آن است.

در سطح نخست، هوش مصنوعی صرفاً به‌عنوان عامل اجرای قراردادهای هوشمند ساده عمل می‌کند و هیچ استقلال مالی یا مسئولیت مضاعفی ندارد.

در سطح دوم، دارایی‌های مستقل به آن تخصیص یافته و در صورت ورشکستگی، امکان قرنطینه این دارایی‌ها برای جبران خسارت پیش‌بینی می‌شود.

در سطح سوم، در حوزه‌های پرخطر مانند تشخیص پزشکی یا خودروهای خودران، نوعی مسئولیت بدون تقصیر برای این شخصیت مجازی در کنار مسئولیت تضامنی مالک یا بهره‌بردار در نظر گرفته می‌شود. این ساختار، با الزام به ثبت، اخذ گواهی امنیت سایبری، وجود «کلید خاموشی» اضطراری، و نظارت یک دیوان تخصصی هوش مصنوعی در قوه قضائیه و هیئت ملی هوش مصنوعی تکمیل می‌گردد.

از منظر اقتصادی و تنظیمی، مقاله نشان می‌دهد که چنین مدلی می‌تواند چند کارکرد مهم داشته باشد: تفکیک و قرنطینه دارایی‌های مرتبط با سامانه‌های هوش مصنوعی از دارایی‌های شخصی یا شرکتی مالک، کاهش ریسک ورشکستگی دومینویی در استارت‌آپ‌ها، تسهیل ادغام و تملک در بازار هوش مصنوعی، و فراهم کردن بستر حقوقی مناسب برای جذب سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی. پیشنهاد ایجاد «صندوق بیمه ملی هوش مصنوعی» با سرمایه اولیه قابل توجه، و تأمین مالی آن از محل مالیات بر درآمد سامانه‌های ثبت‌شده، تلاشی است برای تبدیل این شخصیت مجازی به یک واحد ضمانی پایدار که بتواند خسارت‌ها را به‌طور مؤثر و پیش‌بینی‌پذیر جبران کند، بدون آن‌که بار غیرمتعارفی بر دوش بودجه عمومی بگذارد.در سطح تقنینی، مقاله نقشه راهی نسبتاً دقیق و عملی ارائه می‌کند: اصلاح قانون مدنی برای افزودن مفهوم «عامل یا نماینده الکترونیکی» و انتساب مستقیم اعمال در حدود اختیار به شخص بهره‌بردار؛ تکمیل قانون مسئولیت مدنی با پیش‌بینی مسئولیت خاص برای استفاده‌کنندگان سامانه‌های پرخطر و امکان ایجاد «ذمه اعتباری محدود» برای هوش مصنوعی به‌عنوان ظرف بیمه‌ای؛ اصلاح قانون تجارت و قانون تجارت الکترونیکی برای به رسمیت شناختن شرکت‌های فناوری هوش مصنوعی، نظام ثبت سامانه‌های پرخطر و الزام‌آور بودن ایجاب و قبول انجام‌شده توسط عامل خودکار؛ و نهایتاً تصویب یک قانون خاص برای طبقه‌بندی، ثبت، مجوزدهی و نظارت بر سامانه‌های هوش مصنوعی همراه با نهاد تنظیم‌گر تخصصی که از ابتدا، ترکیب حقوقی– فنی و فقهی داشته باشد.

جمع‌بندی کلی مقاله این است که مواجهه حقوق ایران با هوش مصنوعی، اگر صرفاً به نفی یا تأیید شخصیت حقوقی کامل محدود شود، یا به تثبیت وضع موجود بسنده کند، یا به نوعی «شخص‌سازی شتاب‌زده» دچار خواهد شد. راه سوم، که این پژوهش پیشنهاد می‌کند، بهره‌گیری خلاقانه از ظرفیت‌های درونی فقه امامیه و حقوق ایران مانند نهاد شخص حقوقی اعتباری، قواعد ضمان و اتلاف، و امکان طراحی ذمه‌های اعتباری محدود و تلفیق آن با دستاوردهای تحلیلی و ریسک‌محور حقوق اروپا است. در این چشم‌انداز، هوش مصنوعی نه دشمن مبانی فقهی است و نه مستلزم گسست از سنت؛ بلکه می‌تواند فرصتی برای بازخوانی و به‌روزرسانی این مبانی در پرتو واقعیت‌های داده‌محور عصر جدید باشد. در پایان، نویسنده تأکید می‌کند که پیشنهاد «شخصیت حقوقی مجازی محدود و پلکانی» و بسته اصلاحات قانونی همراه آن، صرفاً نقطه شروع است و نه پایان راه. ترجمه دقیق منطق ریسک به زبان ضمان فقهی، توسعه روش‌شناسی‌هایی که داده‌های فنی و مدل‌سازی ریسک را به‌عنوان قرائن عقلایی در فرآیند اجتهاد وارد کنند، و طراحی شاخص‌های عملی برای سنجش «درجه استقلال» سامانه‌های هوش مصنوعی، همگی میدان‌های باز و بکری برای پژوهش‌های آینده‌اند. اگر قانونگذار و جامعه علمی بتوانند از این فرصت استفاده کنند، ایران این ظرفیت را دارد که نه‌تنها مصرف‌کننده منفعل مقررات خارجی نباشد، بلکه به یکی از هاب‌های منطقه‌ای در تنظیم‌گری هوش مصنوعی تبدیل شود؛ هابی که در آن، نوآوری فنی و حساسیت‌های فقهی اخلاقی به جای تقابل، در چارچوبی منسجم و هوشمند با یکدیگر به گفت‌وگو می‌نشینند.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

این مقاله مستخرج از رساله دکتری است.

مشارکت نویسندگان در این مقاله به شکل زیر است:

نویسنده اول: تهیه و آماده سازی نمونه ها، انجام آزمایش و گردآوری داده ها، انجام محاسبات، تجزیه و تحلیل آماری داده ها، تحلیل و تفسیر اطلاعات و نتایج، تهیه پیش نویس مقاله.

نویسنده دوم: استاد راهنمای پایان نامه، طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی.

نویسنده سوم: استاد راهنمای پایان نامه، طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی.

نویسنده چهارم: استاد مشاور پایان نامه، طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی.

نویسنده پنجم: استاد مشاور پایان نامه، طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافعی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

References

Coeckelbergh, M. (2020). AI ethics. MIT Press.

Emami, S. H. (2001). Civil law (Vol 1). Tehran: Islamieh Publications.

European Commission. (2024). Artificial Intelligence Act and related regulatory framework. Brussels: European Commission.

European Parliament. (2020). Civil liability regime for artificial intelligence. Resolution.

Farajpour, R. (2025a). The role of civil liability in artificial intelligence laws from the perspective of major global legal systems. Journal of Law and Political Studies, 5(1), 182–196. DOI: https://doi.org/10.48309/jlps.2025.518711.1353

Farajpour, R. (2025b). Civil liability arising from artificial intelligence systems. Journal of Private Law Research, 14(1), 89–115.

Farajpour, R., Amerinia, M. B., & Pourjavaheri, A. (2025). The role of artificial intelligence in arbitration and legal challenges arising from automated decisions in sports. AI and Tech in Behavioral and Social Sciences, 21–28. https://journals.kmanpub.com/index.php/aitechbesosci/article/view/3737

Farajpour, R., & Gunkel, D. J. (2025). Legal and comparative analysis of civil liability of artificial intelligence in automated decision-making. AI and Tech in Behavioral and Social Sciences, 3(1), 168–176. https://journals.kmanpub.com/index.php/aitechbesosci/article/view/3682

Federal Court of Justice. (2023). Decision on AI inventorship (X ZB 5/22). Germany.

Federal Patent Court. (2021, November 11). DABUS case decision (11 W (pat) 5/21). Germany.

Firouzbakht, A. (2025). Artificial intelligence governance and regulatory frameworks. Iranian Journal of Public Law, 16(2), 101–129.

Floridi, L., & Cowls, J. (2019). A unified framework of five principles for AI in society. Harvard Data Science Review, 1(1). DOI: https://doi.org/10.1162/99608f92.8cd550d1

Gandomkar, A., & Salehi, M. (2021). Legal challenges of artificial intelligence in Iranian law. Journal of New Legal Studies, 12(2), 45–68.

German Data Protection Authorities. (2024). Position paper on artificial intelligence and data protection.

Gheysari Otrabi, A., et al. (2024). Artificial intelligence and legal responsibility in emerging technologies. Iranian Journal of Comparative Law, 9(1), 75–102.

Gunkel, D. J. (2018). Robot rights. MIT Press.

Katouzian, N. (2012). Civil liability: The foundations of non-contractual liability (Vol. 1). University of Tehran Press.

Kelsen, H. (1945). General theory of law and state. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Lumin PDF. (2025). Legal validity of AI-generated contracts.

Makarem Shirazi, N. (2016). Jurisprudential discussions on contemporary issues. Qom: Imam Ali School Publications.

Mohammadi, A., & Rezvani, S. (2024). Contractual relations in the age of artificial intelligence. Journal of Commercial Law Studies, 11(2), 59–84.

Najafi, M. H. (2016). Jawahir al-Kalam fi sharh Shara’i al-Islam (Vols. 1–43). Qom: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.

Negri, S. (2021). Artificial intelligence and legal personhood. European Journal of Legal Studies, 13(2).

Osborne Clarke. (2023). Artificial intelligence and contract law implications.

Pagallo, U. (2013). The laws of robots: Crimes, contracts, and torts. Dordrecht: Springer. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-007-6564-1

Proskauer. (2025). Algorithmic trading platforms and AI liability: Legal considerations.

Rezaei, H., et al. (2024). The legal status of artificial intelligence in contemporary legal systems. Journal of Law and Technology Studies, 7(3), 33–60.

Russell, S., & Norvig, P. (2021). Artificial intelligence: A modern approach (4th ed.). Pearson.

Safai, S. H., & Rahimi, H. (2015). Civil liability in Iranian law. Mizan Publishing.

Scherer, M. U. (2016). Regulating artificial intelligence systems: Risks, challenges, competencies, and strategies. Harvard Journal of Law & Technology, 29(2), 353–400.

Simons, J. (2023). Regulation of AI-based automated contracts. Technology Law Review, 8(1), 41–58.

The Kanoon Advisors. (2025). Legal analysis of AI-driven contractual systems .

UK Intellectual Property Office. (2021–2024). Decisions on AI inventorship (DABUS cases). London.

UK Jurisdiction Taskforce. (2026). Legal statement on artificial intelligence and liability. London.